

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА

Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України

Напрямок підготовки – історія та археологія
Освітньо-кваліфікаційний рівень – магістр

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на тему:

ШЛЮБНО-РОДИННІ ПРАКТИКИ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ У
КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ XVIII ст..

Лавренчук Владислава Віталіївна
студентка 6 курсу ІСТМ-1-24-2.0д

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Щербак Віталій Олексійович

Роботу захищено «___» _____ 2026 р.

Оцінка _____

Київ – 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Історіографія	6
1.2. Джерельна база дослідження	10
1.3. Методологія та методи дослідження	11
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ШЛЮБНО-РОДИННИХ ВІДНОСИН КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ХVІІІ СТ	14
2.1 Суспільно-політичне становище козацької старшини Гетьманщини	14
2.2. Соціальні наслідки впливу інкорпорації козацької еліти до імперського дворянства на родинне життя	27
РОЗДІЛ 3. ШЛЮБНО-РОДИННІ ВІДНОСИНИ У КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ	40
3.1. Шлюб як соціальна дія: вибір партнера, роль сім'ї та клієнтельно-патрональні зв'язки	40
3.2. Майнові та юридичні аспекти: віно, посаг, родинні конфлікти через спадщину	52
3.3. Вплив церковного законодавства на укладання та розірвання шлюбів	63
3.4. Шлюбні реєстри як показник соціокультурних трансформацій	73
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ РОДИННОГО ЖИТТЯ ТА СТАТУС ЖІНКИ В НЬОМУ	80
4.1. Роль жінки в родині: обов'язки, права та обмеження	80
4.2. Роль родини у підтримці статусу козацької еліти	86
4.3. Девіантна поведінка, її соціальне осудження та шляхи вирішення (розлучення, перелюб, двоєженство)	95
ВИСНОВКИ	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	105

ВСТУП

Актуальність теми. Питання шлюбно-родинних практик як соціального інституту в козацько-старшинському середовищі XVIII ст. зберігає високу актуальність у контексті вивчення історії української еліти та механізмів її соціальної адаптації в умовах трансформації державно-політичного устрою Гетьманщини. Їх наліз уможливорює розгляд суспільного та приватного чинників у тісній взаємодії, дозволяє зрозуміти, як саме розвивалася ця соціальна група в період поступового обмеження автономії та остаточної ліквідації Гетьманщини. Саме через шлюбні стратегії, родинні альянси, майнові практики та виховання нащадків козацька старшина виробляла ефективні механізми збереження свого соціального статусу, економічної могутності та культурної окремішності в умовах посилення імперського контролю.

Дослідження шлюбно-родинних практик як соціального інституту дає змогу показати, як ця соціальна група, трансформуючись із козацько-старшинської еліти в українське дворянство, не лише адаптувалася до нових імперських реалій, але й зберегла важливі етнонаціональні риси та традиції, які згодом стали складовою української дворянської культури XIX століття.

Об'єкт дослідження: еліта Лівобережної України в процесі соціально-історичних трансформацій XVIII ст.

Предмет дослідження: Шлюбно-родинні практики козацької старшини Лівобережної України XVIII ст., як соціальний інститут.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі шлюбно-родинної практики як соціального інституту, який забезпечував підтримку, збереження та відтворення соціального статусу козацько-старшинської еліти Гетьманщини в умовах інкорпорації до імперського дворянства.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань:**

– охарактеризувати історіографію, джерельну базу та методологію дослідження;

– окреслити історичний контекст суспільно-політичного становища козацької старшини Гетьманщини та вплив інкорпорації до імперського дворянства на її родинне життя;

– проаналізувати шлюб як соціальну дію: вибір партнера, роль сім'ї та клієнтельно-патрональні зв'язки;

– дослідити майнові та юридичні аспекти шлюбно-родинних відносин (посаг, віно, спадщина, родинні конфлікти);

– з'ясувати вплив церковного законодавства на укладання та розірвання шлюбів;

– розглянути роль родини у підтримці та відтворенні соціального статусу козацької еліти;

– проаналізувати девіантні форми поведінки в шлюбно-родинній сфері, їх соціальне осудження та шляхи вирішення.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1710-х до 1790-х років. Нижня межа позначає добу після поразки Івана Мазепи у його прагнення позбавитися протекторату Московії, коли прискорилися процеси послаблення автономного статусу Гетьманщини; верхня межа – це час, коли Лівобережна Україна – колишня Гетьманщина – була цілком підпорядкована російському центральному управлінню.

Географічні межі дослідження: землі Полтавщини та Чернігівщини, які упродовж XVIII ст. зазнали державно-політичних трансформацій – від існування у межах Гетьманщини як автономної структури до ліквідації залишків автономії та поширення на ці терени системи адміністрування Російської імперії.

Методи дослідження: *аналітико-синтетичний* – для аналізу й систематизації історичних матеріалів і джерел; *проблемно-тематичний* – для виокремлення найважливіших питань, пов'язаних з життєдіяльністю старшинських родин Лівобережної України XVIII ст.; *евристичний* – для розгляду використаних у роботі джерел.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що шлюбно-родинні практики козацько-старшинського середовища XVIII ст. розглянуто як самостійний соціальний інститут, який забезпечував підтримку, збереження та відтворення соціального статусу козацької еліти Гетьманщини в умовах інкорпорації до імперського дворянства.

Практичне значення дослідження полягає в його використанні для репрезентації еліти Лівобережної України у навчальних матеріалах з історії України XVIII ст.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями. Вона складається з вступу, чотирьох розділів, дев'яťох підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (56 позицій). Основний обсяг роботи – 95 сторінок, загальний – 105 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Історіографічна база питання шлюбно-сімейних звичаїв як важливого соціального інституту в козацькому середовищі є досить обширною. До її початків слід віднести праці О. Лазаревського. Він детально проаналізував формування певних мікроспільнот на території Гетьманщини, зокрема Прилуцького полку, інші стосуються генеалогічно-біографічного характеру спільноти¹. Дослідження вченого спираються на надійну документальну базу, що значно підвищує їхню цінність для вивчення побуту козацько-старшинських родів, шляхів набуття ними майна та земельних володінь, а також формування родинних альянсів. Щоб окреслити особливості сімейного устрою Гетьманщини, було залучено публікацію О. Левицького, що вийшла друком у виданні «Киевская старина». Автор здійснив детальний порівняльний аналіз сімейного права Гетьманщини та чинного законодавства Російської імперії².

Долю козацько-старшинських родів у вирі тих непростих трансформацій, що розгорнулися протягом вісімнадцятого століття й спричинили зникнення української автономії простежено у працях З. Когути та В. Кривошеї. Так у монографії З. Когути «Російський централізм і українська автономія»³ здійснено аналіз процесу імперської асиміляції нащадків української еліти, а також досліджено, як це явище позначилося на українському соціумі. Автор вивчає долю козацтва у період ліквідації Гетьманщини (друга половина XVIII століття) та його спроби адаптуватися до нових умов.

¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии..., 1893. Т. 3; Лазаревский А. Троцины (К истории малорусского шляхетства)..., 1892.

² Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. *Киевская старина*. 1900. №1. С. 1-15.

³ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини: 1760–1830. К. : ЦДІУ ім. Петра Яцика, 1996. 317 с.

Праця В. Кривошеї «Генеалогія українського козацтва»⁴ присвячена дослідженню генеалогії гетьманських та родин іншого рангу у межах історичного поля Гетьманщини. Це дає можливість простежити шлях розвитку козацької державності, починаючи від її становлення аж до остаточного зникнення. Видання стало цінним для аналізу першої половини XVIII століття – епохи, коли почалося активне втручання Російської імперії у справи козацької верхівки. дослідник зосереджується на вивченні формування та життєдіяльності козацько-старшинського прошарку у період із 1648 по 1782 рік. Зокрема детально висвітлена проблематика родинних зв'язків старшини, механізми політичного злету чи, навпаки, занепаду окремих родів, а також роль родинних союзів (шлюбів) у цих процесах. Статті родини істориків Кривошеїв⁵ стали у нагоді в аналізі тестаментів козацької еліти, як жіночих, так і чоловічих.

Важливою частиною роботи став аналіз соціального складу і механізмів спадковості статусу еліти. В цьому нам допомогла монографія В. Панашенка «Соціальна еліта Гетьманщини»⁶ і біографічний довідник В. Заруби⁷.

З метою розкриття юридичних аспектів шлюбно-сімейних відносин козацької верхівки, а також суміжних питань побуту, було використано низку публікацій. Йдеться про регулювання прав як ще не одружених, так і вже зв'язаних шлюбними узами осіб, унормування інституту сімейного життя згідно з настановами православної церкви, що діяла під імперським контролем, статус жінки у внутрішньосімейній структурі, майнові домовленості як ключовий елемент подружнього договору, а також прояви девіантних форм поведінки.

⁴ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. К : Стилос, 2002. 396 с.

⁵ Кривошея І. Повсякдення козацької старшини в жіночих тестаментях XVIII ст. Старожитності Лукомор'я. 2023. № 4 (19). С. 9–18.; Кривошея І. І., Кривошея І. І. Реєстр тестаментів козацької старшини XVIII ст. Український історичний журнал. 2022. № 2. С. 151–174.; Кривошея О. Тестаменти як складова фамільних архівів. Запорізький історичний журнал. 2009. № XXVI. С. 81–91.

⁶ Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 221 с.

⁷ Заруба В. М. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ : Ліра, 2011. 932 с.

Зокрема, у статті Т. Остапенко⁸ аналізується стан сімейного права Гетьманщини, форма укладання шлюбу та розлучення. Роль литовських статутів у сімейному законодавстві Російської імперії на теренах Лівобережної України ґрунтовно розглянуто у роботі Г. Ліпак⁹. Книга О. Кривошия «Материзна»¹⁰ доступно аналізує місце жінки у правовій культурі українського народу та роль материзни у правовому забезпеченні майнової основи шлюбу. Монографія О. Бороденко¹¹, стаття Л. Слюсар¹² та стаття О. Лощикіна з А. Шевченко¹³ висвітлюють церковний аспект укладання шлюбу, його можливість / неможливість а саме – між представниками різних конфесій. Змістовна робота Л. Орленко¹⁴, що була написана більше 100 років тому, але не втратила значущості, унаочнює механізми розірвання шлюбу в Гетьманщині. Дослідження І. Петренко¹⁵ формують чітке уявлення про шлюбно-сімейні стосунки: як вони змінювалися порівняно з попередніми періодами, як на них впливали і церква, і запровадження законодавства Російської імперії, якими були конкретні умови укладання шлюбу(коли, як і з ким можна було чи не можна вступати в шлюб), про конфлікти всередині родин, зокрема про причини розлучення. Також про церковне законодавство детально описує в своїй

⁸Остапенко Т. О. Сімейне право Лівобережної України (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 170 – 178.

⁹Ліпак Г. М. Вплив литовських статутів на шлюбно-сімейне законодавство російської імперії. *Європейські перспективи*. 2013. № 10. С. 31-35.

¹⁰Кривоший О.П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X – перша половина XVII ст.). Запоріжжя : «Поліграф», 2001. 96 с.

¹¹Бороденко О. А. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 622 с.

¹²Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. *Демографічні проблеми та тенденції*. 2011. С. 62-72.

¹³Лощикін О., Шевченко А. Невінчані шлюби православних мирян Гетьманщини у XVIII ст. Український історичний журнал. 2022. № 6. С.86-97.

¹⁴Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. *Україна*. 1914. №4. С. 11-24.

¹⁵Петренко І. Двоєженство у Гетьманщині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2021. №4. С. 14-21; Петренко І. М. Православна Церква і шлюбно-сімейні відносини у Російській імперії (на прикладі Південної України останньої чверті XVIII ст.) *Емінак*. 2008. № 1-4(3). С. 60-67; Петренко І. М. Розлучення подружжя в системі шлюбно-сімейних відносин православного населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2008. Т. 16. С. 105-109; Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини козацької еліти Гетьманщини XVIII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Історія. 2008. Вип. 14. С. 15–20; Петренко І. М. Шлюб і сім'я в повсякденній культурі дворян Російської імперії XVIII ст. *Гілея*. 2009. Вип. 29. С. 35-44.; Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини в православній повсякденній культурі Росії XVIII ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2011. 36 с.

статті О. Романова¹⁶ і наводить декілька прикладів укладання шлюбів з юридичними складностями.

Родинні зв'язки та шлюбні стосунки в колі української еліти, а також тяжіння до світу матеріального – одягу, побутових речей висвітлені у працях О. Дзюби¹⁷, Л. Бех¹⁸ та Л. Буряк¹⁹. Ці дослідницькі матеріали дають змогу зрозуміти, яким чином соціальні процеси відбивалися на житті козацької старшини та їхніх наступників, і як це, своєю чергою, позначалося на функціонуванні всього угруповання. Публікації М. Будзар²⁰ були корисними для осягнення природи подружніх зв'язків у родині, яка мала козацько-старшинське походження, а саме – Галаганів. Ще одна праця О. Дзюби²¹ проливає світло на стосунки між родинами, їхню взаємодопомогу та усталені звичаї. Концепцію гендерного устрою українського суспільства раннього модерного часу можна знайти у статтях Н. Шевченко²² та Н. Гаврилишиної²³. У розвідках останньої висвітлюються також роль родини Кочубеїв у політично-громадському житті їхнє фінансове становище, ролі жінок в життєдіяльності родини²⁴.

¹⁶ Романова О. Боже неблагословіння чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст. *Соціум*. 2010. № 9. С. 373–391.

¹⁷ Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2012. 347 с.; Дзюба О. Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст. *Соціум*. 2015. Вип. 11–12. С. 317–329.

¹⁸ Бех Л. В. Фарфор у побуті української еліти 18 ст. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/5183/1/doclad_bekh.pdf.

¹⁹ Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу. *Соціум*. 2003. Вип. 2. С. 197–206.

²⁰ Будзар М. М. «Друга стаття»: біографічний світ жінок із роду Галагані. *Українська біографістика*. 2020. Вип. 20. С. 19–40.; Будзар М. Від козацької старшини до імперського дворянства: люди і речі в контексті соціокультурних трансформацій (на матеріалі «Галаганівського архіву»). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету; серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 37. С. 203–208.

²¹ Дзюба, О. Традиції родинної взаємодопомоги в козацько-старшинському соціумі (XVIII століття) // *Народна творчість та етнологія*. 2021. № 4 (392). С. 28–35.

²² Шевченко Н. В. Гендерна модель українського суспільства епохи Середньовіччя та Ранньомодерного часу (до питання про типологію). *Історичні науки*. 2008. С. 18–25.

²³ Гаврилишина, Н. А. Роль жінки в сімейній історії козацько-старшинського роду Кочубеїв (II половина XVII–XVIII ст.). *Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського: наукові записки. Серія: історія*. 2021. Вип. 38. С. 17–25.

²⁴ Гаврилишина Н. А. Рід Кочубеїв в історії Лівобережної Гетьманщини (середина XVII – кінець XVIII ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2014. 255 с.; Гаврилишина Н. Маєтності роду Кочубеїв (II половина XVII – 60-ті рр. XVIII ст.): формування, господарство, географія. *Красзнавство*. 2013. № 3. С. 149–157; Скрипченко Н. Клан Кочубеїв (друга половина XVII – кінець XVIII ст.): формування та діяльність. *Гілея*. 2013. Вип. 71. С. 36–40;

Відомості про родину Троцинів містяться у дослідженні І. Ситого «З практики сотницького уряду»²⁵, де зафіксовано всіх членів родини із зазначенням їхніх чинів у козацькій ієрархії, а також праці С. Павленка²⁶, які містять інформацію про долю Трохима Троцини – фактично, зачинателя роду.

1.2. Джерельна база дослідження

Основою для цього дослідження послужили як архівні, так і вже друковані джерела, а також спеціалізовані праці з генеалогії. Щоб з'ясувати дані стосовно родин, що належали до лівобережної шляхти, порівняти різні гілки привілейованого прошарку, прослідкувати взаємозв'язки через шлюбні угоди та виявлення маєтків, здобутих завдяки спорідненню, було використано п'ятитомне видання «Малоросійський родословник» В. Модзалевського²⁷.

Папери з родинних архівів, оприлюднені ще в останній чверті ХІХ - на початку ХХ століття видатним істориком Гетьманщини О. Лазаревським, зокрема матеріали, взяті з архіву родини Галаганів²⁸ та Сулимівського архіву²⁹, виявилися корисними для демонстрації зразків поведження у шлюбно-родинних питаннях, що відображали глибинні зрушення, які мали місце у спільноті козацької еліти.

З метою відстеження звичаїв та життєвих уподобань знатних дам із козацько-старшинських родин у процесі їх інтеграції до імперського

²⁵ Ситий І. З практики сотницького уряду. *Сіверянський літопис*. 2009. № 1. С. 11–19.

²⁶ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ : КМ Академія. 2004. 602 с.

²⁷ Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник : Т. 1. К. : Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1908. 519 с.; Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник : Т. 2. К. : Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1910. 720 с.; Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник : Т. 3. К. : Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1910. 824 с.; Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник : Т. 4. К. : Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1914. 832 с.; Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / ред. Томазов В. В. ; упоряд. Шурляков С. В. Укр. генеал. т-во; НАН України; Ін-т рукоп. НБУ ім. В.І.Верн.; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушев.; Ін-т історії України. Київ: 1996. Т. 5. Вип. 1. 96 + I-II с.; Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. / ред. Боряк ; упоряд. Томазов В.В. Укр. генеал. т-во ; НАН України ; Ін-т рукоп. НБУ ім. В.І.Верн. ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушев. ; Ін-т історії України; Г.В. Київ: 1998. Т. 5. Вип. 2. 96 с.

²⁸[Лазаревський А.] Галагановський фамільний архив. *Київська старина*. 1883. Т. VII, ноябрь. С. 464–466.

²⁹Сулимівський архив: Фамільніе бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей ХVІІ–ХVІІІ в., Киев, 1884. 316 с.

дворянства, було залучено працю Олександра Марковича³⁰. У цьому творі він протиставляв двох жінок: одна з них піддалася русифікації, тоді як інша, навпаки, зберегла прив'язаність до національних звичаїв. Для опису окремих представниць родини Кочубеїв слугували «Записки А. В. Кочубея»³¹. Відомості стосовно різноманітних моделей поведінки жінок XVIII століття вдалося знайти у нарисі «Род Галаганов»³², автором якого є Григорій Павлович Галаган, видатний громадський діяч середини-другої половини XIX століття.

Для поглиблення джерельної бази дослідження опубліковані документи було поєднано з деякими архівними матеріалами. Аналіз вінованих реєстрів дочок Івана Григоровича Галагана Віри й Уляни³³ уможливив унаочнити матеріальне підґрунтя шлюбних практик козацької старшини, акцентувавши їхній соціальний сенс. Важливу роль у розумінні того, як представники родини сприймали їхню історію вже в XIX ст., відіграли «Матеріали для біографії Павла Павловича Білецького-Носенка»³⁴, які показали, наскільки статусним було бачення минулого козацькими нащадками.

Як бачимо, історіографія та джерельна база є достатніми для забезпечення дослідження.

1.3. Методологія та методи дослідження

Дослідження шлюбно-родинних практик як соціального інституту в козацько-старшинському середовищі XVIII ст. є комплексною історичною проблемою, яка потребує поєднання різних теоретичних підходів і методів для всебічного аналізу. У роботі розглянуто систему теоретичних принципів, підходів і методів історичного пізнання, комплексне застосування яких

³⁰Маркович А. М. Малороссийская свадьба. Неоконченная повесть из жизни малорусской старшины половины XVIII века. *Киевская старина*. 1897. Март. Приложение. С. 1–16; Апрель. С. 17–22.

³¹Кочубей А. В. Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873. СПб.: Тип. братьев Пантелеевых, 1890. 314 с.

³²[Галаган Г. П.] Род Галаганов // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А. И. Степовича. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 1–23.

³³Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ). Ф. П. Оп. 1. Спр. 26 058 – 26 069 Папери Івана Галагана родинного характеру. Арк. 31–36.

³⁴ІР НБУВ Ф. І. Спр. 294. 79 арк. Матеріали для біографії Павла Павловича Білецького-Носенка.

дозволило чітко визначити об'єкт і предмет дослідження, виділити основні процеси та явища, простежити їхній взаємозв'язок і взаємозумовленість.

Основним принципом дослідження став принцип історизму, який дав змогу розглянути шлюбно-родинні практики в їхній часовій динаміці – від початку XVIII ст. (період відносної автономії Гетьманщини) до кінця століття (повна інкорпорація еліти до імперського дворянства). Принцип системності дозволив проаналізувати шлюбно-родинні практики не як сукупність окремих подій, а як цілісний соціальний інститут, що виконував функції збереження статусу, консолідації еліти, передачі майна та соціального капіталу. Принцип багатофакторності дав можливість врахувати вплив як об'єктивних (політичні реформи, імперська інтеграція, правові зміни), так і суб'єктивних чинників (родинні стратегії, особисті інтереси, традиції). Міждисциплінарний підхід обумовив використання даних генеалогії, просопографії, правознавства та історії повсякденності.

У дослідженні застосовано широкий спектр загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Серед загальнонаукових: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування та узагальнення, які дозволили систематизувати великий масив фактичного матеріалу.

Серед спеціально-історичних методів ключовими були:

- ❖ історико-генеалогічний та просопографічний методи – для реконструкції родинних зв'язків, шлюбних альянсів і механізмів спадковості статусу в конкретних родах (Кочубеї, Галагани, Скоропадські, Лизогуби та ін.);
- ❖ історико-порівняльний метод – для зіставлення традиційних козацько-старшинських шлюбних практик з нормами імперського законодавства та церковного права;

- ❖ історико-системний та структурно-функціональний методи – для розгляду шлюбно-родинних практик як єдиного інституту, що виконував соціально-стабілізуючі, майнові та статусно-відтворювальні функції;
- ❖ біографічний метод – для аналізу конкретних життєвих історій і родинних стратегій;
- ❖ метод контент-аналізу – при роботі з епістолярними джерелами, тестаментами, віновими записами та родинними хроніками.

Комплексне застосування вказаних принципів і методів дозволило провести дослідження неупереджено, системно і комплексно, висвітлити шлюбно-родинні практики як дієвий соціальний інститут, що забезпечував адаптацію та відтворення козацько-старшинської еліти в умовах ліквідації Гетьманщини.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ШЛЮБНО-РОДИННИХ ВІДНОСИН КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ХVІІІ СТ.

2.1 Суспільно-політичне становище козацької старшини Гетьманщини

З середини 1706 р. активно поширюються чутки, які згодом були підтверджені самим царем під час військової наради в Жовкві наприкінці квітня наступного року, про наміри царського уряду реформувати державний устрій України. Основною метою таких змін було забезпечення ефективнішого використання українських ресурсів для потреб російсько-шведської війни. Також українське керівництво було стурбоване геополітичною ситуацією в регіоні, адже результати війни могли мати найтрагічніші наслідки для майбутнього української державності. Усі ці фактори зрештою змусили старшину та гетьмана до рішучих дій, спрямованих на розрив небезпечного кола обставин³⁵.

Втім, політичний вибір, зроблений українським керівництвом восени 1708 р., замість сприяння незалеженню Війська Запорозького, фактично призвів до нового етапу обмеження його автономії. Упродовж кінця 1708 р. та першої половини 1709 р. уряд Петра I активно пропагував зобов'язання щодо збереження козацьких прав і вольностей, скасовував оренди й деякі інші непопулярні в Україні статті оподаткування, а також наказував російським офіцерам демонструвати шанобливе ставлення до козацької старшини. Проте після перемоги під Полтавою Москва залишила показні обіцянки щодо підтримки козацьких прав і рішуче змінила підхід до відносин із Гетьманщиною. Уже в другій половині липня 1709 р. Петро I запровадив в Україні інститут царських резидентів, наділених широкими повноваженнями з політичного контролю, включно з відкритим та прихованим

³⁵ Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст. С. 30.

спостереженням за адміністративною, господарською та фінансовою діяльністю гетьмана і старшини³⁶.

Після подій Північної війни 1708–1709 рр. і поразки прибічників Івана Мазепи, зміна політичної влади в Гетьманщині змусила українську національну та суспільну еліту прийняти один із трьох можливих шляхів. Перший полягав у входженні до найвищих щаблів суспільної еліти Московського царства, що нерідко супроводжувалося компромісами із національними інтересами. Другий шлях передбачав формальне інтегрування еліти до соціальної ієрархії Московії за номінальних умов збереження політичних позицій, але зі збереженням внутрішнього спротиву та опозиції до царської влади. Третій варіант передбачав втрату привілейованого становища, проте козацька верхівка залишилася вірною національно-політичним ідеалам, зберігаючи культурну свідомість і спроможність формувати нове покоління української національної еліти³⁷.

Незалежно від обраного шляху, уже з 1710–1720-х рр. козацька старшина Гетьманщини остаточно перетворюється на привілейований стан, правове й майнове становище якого дедалі більше наближалось до російського дворянства. Рескрипти Петра I та діяльність Малоросійської колегії (1722–1727) суттєво обмежили автономію Гетьманщини, але водночас підтвердили й розширили особисті права старшини.

Політичні умови та особливості державного управління на Лівобережній Україні XVIII століття були тісно переплетені з геополітичною ситуацією того часу, а також ідеями щодо принципів політичного устрою, які набували популярності в період Нового часу і широко пропагувалися в Європі як актуальні для цієї епохи. Російська імперія, представлена Петром I, також діяла в рамках загальноприйнятих тогочасних принципів. Шведська модель державного устрою, яку Петро I брав за взірць, була побудована на

³⁶ Там само.

³⁷ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. С. 280.

основах камералізму – концепції бюрократичного управління³⁸. Беручи до уваги політичні пріоритети Петра I того часу, на території України було засновано Малоросійську колегію. Установлення цього російського органу влади супроводжувалося перетворенням Генеральної військової канцелярії на дорадчий орган при Колегії, а також фактичним скасуванням не тільки гетьманства, але й інституту генеральної старшини³⁹.

Процес перетворення козацької старшини в дворянський стан відбувався надзвичайно стрімко. До кінця першого півстоліття після завершення Визвольної війни представники козацької старшини вже володіли значними земельними маєтками, користувалися правом на обов'язкову покірність з боку залежних селян, самостійно обирали урядників на важливі посади, були звільнені від сплати податків та виконання повинностей. Їхні нащадки мали суттєві привілеї під час служби, а здобута освіта дозволяла їм створювати образ, який символізував приналежність до окремого стану, різуче відмінного від простого козацького складу й селянства⁴⁰.

Формування соціальної еліти Гетьманщини, представниками якої була козацька старшина, відбувалося під значним впливом шляхетських традицій, системи прав і привілеїв. У перші десятиліття після політичного об'єднання України з Російською державою старшинське козацтво виявляло певну дистанцію до особливостей внутрішнього устрою імперії. Соціальний статус російського дворянства не привертав значної уваги старшини, зокрема через його залежність від пожиттєвої військової служби, обсяг і складність якої набули значного збільшення, особливо за правління Петра I. Обов'язки, пов'язані із цією службою, були жорстко регламентовані, а ухилення каралося з особливою суворістю: у XVII столітті застосовували тілесні

³⁸ Салагуб Л. Політичні кулуарні інтриги довкола Гетьманщини у 1709-1764рр. С. 191.

³⁹ Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини ... С. 31.

⁴⁰ Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини. С. 81.

покарання (батоги), тоді як в XVIII столітті дисциплінарний тиск починався вже з дитячих років через сувору муштру⁴¹.

Період правління Кирила Розумовського став визначальним для української старшини, сприявши значному розширенню її владних повноважень. У цей час козацька еліта остаточно закріпила у своїх руках контроль над місцевим управлінням. Використовуючи родинні зв'язки із гетьманом, представники старшини отримали можливість привласнювати села, які до того часу зберігали свій вільний статус⁴².

Відмінності між козацькою старшиною та рядовим козацтвом значною мірою проявлялися у сфері земельних відносин. Рядові козаки зазвичай володіли земельними угіддями, які передавалися у спадок або надавалися їм для користування. Ці землі не завжди мали офіційне затвердження у вигляді державних документів, а їх обробку вони здійснювали самостійно чи з залученням найманої робочої сили. У той час представники козацької старшини отримували землі, містечка, хутори або інші угіддя вже із закріпленими урядовими привілеями, наданими гетьманською або царською владою. Окрім того, вони могли володіти правом збору певних платежів з місцевого населення чи користування їхньою працею⁴³.

На правовий статус козацької старшини суттєво впливали взаємини між гетьманом і царським урядом, зокрема у сфері земельної політики на території Гетьманщини. Право гетьманів на надання земельної власності представникам старшини зберігалось ще з часів Б. Хмельницького. З огляду на це, поступово в гетьманських універсалах закріплювалося положення про передачу маєтностей старшині з правом залучення селян до економічного підпорядкування. До кінця XVII — на початку XVIII століття українські

⁴¹ Там само. С. 81-82.

⁴² Салагуб Л. Політичні кулуарні інтриги довкола Гетьманщини у 1709-1764рр... С. 191.

⁴³ Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини. С. 82.

старшини фактично стали землевласниками, які отримали законне право вимагати послушенства від селян⁴⁴.

Практика одночасного надання земельних маєтків за службу як царською, так і гетьманською владою сприяла поступовому проникненню норм і принципів російського права в місцеву українську правову систему. Це впровадження найяскравіше проявилось в офіційній легітимації процесу закріпачення селян⁴⁵.

Вплив російського дворянського законодавства на укріплення станових привілеїв української старшини позначився, зокрема, у поступовому трансформуванні отриманих чи привласнених нею земельних володінь у спадкові. Система гетьманських земельних надань спочатку мала характер тимчасового користування і була пов'язана з виконанням військової служби старшиною. У цьому контексті гетьмани прагнули зберегти за собою право як на заміну, так і на вилучення земельних маєтків, які надавалися старшині за військові заслуги. Такі підходи застосовувалися також щодо представників козацької старшини, які походили із давнішої шляхетської верстви⁴⁶.

У середовищі старшини поступово формувалася тенденція, обумовлена впливом традицій шляхетського землеволодіння, розглядати свої земельні володіння як безумовну власність із правом передання їх у спадок наступним поколінням⁴⁷.

Одним із важливих аспектів привілейованого землеволодіння старшинсько-шляхетського прошарку було їхнє звільнення від сплати податків, що неодноразово задокументовано в офіційних джерелах. Зокрема, у процесі обрання Івана Мазепи на посаду гетьмана закріплено положення про звільнення старшини від військових поборів⁴⁸.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. С. 84.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. С. 85.

Привілейоване землеволодіння козацької старшини було нерозривно пов'язане з трудовою діяльністю посполитих. Починаючи з перших років після війни, старшинське впорядкування земельних відносин невід'ємно включало право на отримання послушенства від селянства⁴⁹.

Зміцнивши свої позиції у привілейованому землеволодінні, козацька старшина поступово впроваджувала натуральні та грошові податки, а також зобов'язувала посполитих виконувати певну кількість робіт на свою користь. Обсяг цих податків і робіт змінювався залежно від розпорядження землевласника⁵⁰.

Козацька старшина брала активну участь у роботі органів міського управління, таких як магістрати, ратуші та суди. З часом міські урядові структури почали потрапляти під вплив старшини, яка поступово скорочувала повноваження міського управління та звужувала його сферу діяльності⁵¹. Починаючи із середини XVIII століття, провідні посади в адміністративно-територіальних та військових установах обіймали представники старшинського прошарку, які призначалися царським урядом або отримували відповідні посади за його погодженням⁵².

Тенденція до звуження прав козацької старшини в органах місцевого самоврядування набувала подальшого розвитку. Царська адміністрація вжила низку заходів, спрямованих на обмеження впливу гетьмана та козацької верхівки. Зокрема, було запроваджено контроль над наданням земельних володінь та урядових посад козацькій старшині. Крім того, скасування внутрішнього мита між Україною та Російською імперією позбавило гетьманське управління суттєвих джерел доходів⁵³.

Одним із визначальних елементів автономного устрою Гетьманщини було місцеве судочинство. Загалом прерогативи козацької старшини у сфері

⁴⁹ Там само. С. 86.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. С. 89.

⁵³ Там само.

судочинства фіксувалися в гетьманських договірних статтях. Наприклад, у статтях гетьмана Івана Брюховецького наголошувалося на необхідності, щоб суд і покарання козаків здійснювали виключно представники козацької адміністрації, а саме: гетьман, судді, полковники, сотники та отамани, відповідно до «проти прав и звичаїв стародавніх військових». При цьому російські урядовці, такі як бояри, воєводи чи стольники, не мали права втручатися у процес судочинства, пов'язаний із козаками⁵⁴.

Гетьман та полковники, усунувши колишні земські та гродські суди, централізували всю судову владу у своїх руках. У Гетьманщині функціонувала розгалужена судова система, до якої входили генеральний військовий суд, полкові, сотенні, міські, сільські, цехові, духовні та мирові суди. Також діяли ярмарковий суд, що фактично перебував під юрисдикцією полковника, і третейський суд, який був підзвітний Генеральній військовій канцелярії⁵⁵. Найвищим суддею був гетьман. У XVIII ст. вищою судовою установою в Гетьманщині залишалась також Малоросійська колегія.

Правові норми, що регулювали суспільне життя в Гетьманщині того часу, ґрунтувалися на Литовському статуті, магдебурзькому, саксонському та звичаєвому праві. У зв'язку з реорганізацією Генерального суду виникла необхідність створення зводу юридичних норм. Козацька старшина, шляхта і вище духовенство прагнули забезпечити своє привілейоване становище в суспільстві, юридично обґрунтувати й закріпити власні потреби через кодифікацію права та його затвердження царським урядом. У свою чергу, царський уряд також був зацікавлений у систематизації діючих правових норм на території України, щоб максимально наблизити їх до загальноросійських стандартів⁵⁶. Для об'єднання всієї трьох прав в єдине ціле і перекладання «малоросійською» мовою за царським указом було створено

⁵⁴ Там само. С. 89.

⁵⁵ Там само. С. 90.

⁵⁶ Там само. С. 90-91.

спеціальну кодифіковану комісію. Впорядкування правового кодексу України розтягнувся на 15 років, а склад комісії неодноразово змінювався.

Підсумковий зведений проект кодексу під назвою «Права, по которым судится малороссийский народ» було затверджено підписами низки визначних осіб. Серед них — генеральний обозний Я. Лизогуб, генеральний хорунжий М. Ханенко, лубенський полковник П. Апостол, бунчукові товариші С. Чуйкевич, Я.Огронович, два полкові писарі С.Савицький, С. Столповський, сотники С. Лукомський, В.Лисаневич, військовий товариш П.Ласкевич, канцелярист військовий П. Закровієцький і 5 представників вищого духовенства⁵⁷.

У підсумку, проект «Прав, по которым судится малороссийский народ» так і не отримав офіційного статусу, оскільки втратив свою актуальність через створення комісії для складання Нового Уложення. Водночас цей проект став відображенням правової системи, яка існувала в Гетьманщині XVIII століття, слугуючи інтересам соціальної еліти, особливо козацької старшини, і підтримуючи її прагнення до панівного становища над народними масами. Документ здобув значну популярність серед козацької верхівки, адже включав положення Литовського статуту, «Саксону» та «Порядку», що були вигідними для еліти й юридично закріплювали її привілейоване становище в суспільстві того часу⁵⁸.

1760-ті – 1780-ті роки ознаменувалися посиленням процесу включення представників козацької старшини до складу імперського дворянства. Це було насамперед результатом державної політики, яку проводив уряд Катерини II. Досліджуючи політику імператриці стосовно повного скасування залишків автономії Гетьманщини, Зенон Когут зосередився на законодавчій діяльності царського уряду в цьому напрямку. Указ від 10 листопада 1764 року передбачав, що гетьман повинен скласти свої

⁵⁷ Там само. С. 92.

⁵⁸ Там само. С. 92-93.

повноваження, проте його права власності на майно, набуте за часів правління Єлизавети I, зберігаються, і, крім того, гетьману буде компенсовано усі збитки щорічною пенсією у розмірі 10 тисяч карбованців. Другим указом було скасовано гетьманський уряд та встановлено імперську адміністративну структуру – Малоросійську колегію – для управління Гетьманщиною. Катерина видала маніфест, звернений до українського народу, а також розпорядження про офіційне оголошення тих указів, що стосувалися всіх змін у Гетьманщині⁵⁹. К. Розумовський був змушений подати прохання про звільнення його від усіх офіційних посад.

Однак ще до 1764 року було вжито низку заходів, які послаблювали вплив гетьманської влади та підривали основи автономії Гетьманщини. Передусім це стосувалося змін в адміністративно-територіальному поділі її земель. Одним із таких заходів було розділення адміністрацією Російської імперії територій сотеней між різними повітами. Міста Бубнів, Любеч, Переволочна втратили свій статус. Гадяцький, Лубенський, Прилуцький, Ніжинський полки були розділені між Київським та Чернігівським намісництвами⁶⁰.

Українська еліта того періоду була поділена на два ідеологічні табори: асиміляторів та традиціоналістів. Це розмежування ґрунтувалося на протилежних поглядах щодо спадщини Гетьманщини та системи цінностей, тому його не варто розглядати як цілісну чи системну ідеологію. Асимілятори вбачали свій розвиток виключно в межах Російської імперії, з якою, на їхню думку, нерозривно пов'язувалося їхнє майбутнє. Вони відчували вдячність до імперської влади за усунення геополітичних суперників, які тривалий час загрожували українським землям, – Речі Посполитої, Кримського ханства та Османської імперії. До плеяди діячів, які поділяли такі погляди, належали Олександр Безбородько, Петро Завадовський, граф Іван Гудович, Дмитро Трошинський, граф (згодом князь)

⁵⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. С. 91–92.

⁶⁰ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. С 343.

Віктор Кочубей, Григорій Милорадович та низка інших впливових постатей того часу⁶¹. Тож у 1770–1780-х роках впливові українські родини – Безбородьки, Завадовські, Кочубеї та Троцинські – стали ключовими постатями в управлінні Російською імперією. Обіймаючи високі посади канцлерів та міністрів, представники цих династій не лише визначали державну політику, а й формували дієву систему соціальних ліфтів для своїх земляків. Така модель інтеграції базувалася на принципах патронажу: впливові урядовці активно сприяли працевлаштуванню родичів, друзів та знайомих у петербурзьких установах. Це створило своєрідну мережу взаємодопомоги, завдяки якій протягом 1770-х років значна частина вихідців із Гетьманщини переїхала до імперської столиці. Сформована ними спільнота відіграла важливу роль у житті Петербурга: підтримуючи тісні професійні та приватні контакти, ці люди створили унікальний культурний прошарок, що поєднував українські традиції з реаліями столичного життя імперії⁶². Формування регулярних збройних сил Російської імперії суттєво вплинуло на світогляд військової еліти Гетьманщини. Ключовим чинником такої інтеграції стало прагнення козацької старшини забезпечити своїм дітям престижну службу в імперських військових структурах. Представники впливових козацьких родин (зокрема, Гамалії, Косачі, Староселькі та Великосовичі) поповнювали лави елітних гвардійських підрозділів, таких як Ізмайлівський, Преображенський чи Семенівський полки, а також обирали службу в гусарських формуваннях, зокрема Сербському, Угорському та Петербурзькому полках. Цей процес став важливим етапом соціальної та політичної адаптації козацької верхівки до нових реалій імперської державної системи.

Впровадження адміністративної реформи на місцях спонукало керівництво імперії офіційно визнати українську знать як дворянство. У 1775 році П. О. Румянцев звернувся до Сенату з «доношенієм» щодо надання

⁶¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. С. 226.

⁶² Там само. С. 213.

російських військових звань широкому колу української старшини та шляхти, а також щодо наділення їх ранговими земельними володіннями.

Відтепер твердження: «В Малоросії жодних дворян не існує» вже не відповідає дійсності, адже значна частина української шляхти доволі швидко набула статусу дворян. Посадовці Гетьманщини, які несли службу далі, здобули імперські ранги, що автоматично надавало їм дворянство. Ті ж представники шляхетного роду, хто не перебував на державній службі, мусили доводити своє шляхетне походження.

Водночас, козацька старшина, що перебувала при владі, не заперечувала проти отримання дворянського статусу, але лише за умов збереження своїх національних та шляхетських прав. Дворянство надавало їм рівність як із російською аристократією, так і з гербованими шляхтичами, можливість офіційного визнання спадковості набутого майна та земель, право володіти не лише підданими, а й кріпаками, а також навчати своїх дітей у престижних закордонних навчальних закладах. Таким чином, старшина була готова розширити свої існуючі права та привілеї, додавши до них права російського дворянства, проте, не бажаючи брати на себе жодних його обов'язків.

Українське шляхетство особливо приваблював статус і привілеї російського дворянства, зокрема право володіння кріпосними селянами. Важливим етапом у цьому процесі стало впровадження указу від 3 травня 1783 року, яким було офіційно заборонено вільний перехід українських селян від одного землевласника до іншого. Згідно з цим рішенням, селяни закріплювалися за певною територією, де вони перебували на момент винесення указу, що фактично узаконювало кріпосну залежність. Унаслідок цього українське панство набуло статусу повноправного дворянства, отримавши юридичне право володіння селянами та управління їхньою працею⁶³.

⁶³ Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини. С. 123.

Розпочався процес скасування козацької старшини як окремого соціального стану на українських землях. Запровадження загальнодержавних норм і порядків Російської імперії привело до втрати українською козацькою старшиною свого унікального соціального статусу, з подальшим її прирівнюванням до стану російського дворянства. 22 грудня 1784 року у зв'язку з представленням бунчукового товариша С. Томари до звання полковника був виданий царський указ, який забороняв подальше надання українських козацьких чинів. Натомість С. Томарі було надано чин колезького радника⁶⁴.

На виконання вищевказаного указу старшинські козацькі посади перейменовувалися у російські табельні чини, а саме: ті, хто залишався на військовій службі — осавули, хорунжі і писарі, — ставали ротмистрами, сотниками, поручиками; військові товариші — корнетами; значкові товариші і сотенна старшина — унтер-офіцерами. Звільнена від служби старшина також одержала російські дворянські чини: бунчукові товариші і полкові обозні — прем'єр-майори; осавули, хорунжі й писарі — секунд-майори; військові товариші і сотенна старшина — корнети. Колишнім полковникам при відставці надавався чин бригадира.

У січні 1797 року було видано розпорядження про створення нового родовідного реєстру імперії, що вимагало від усіх шляхетних родин подати відповідну документацію для підтвердження свого статусу. Цей захід значною мірою сприяв централізації контролю над присвоєнням титулів. Відтепер як новоявлені претенденти на дворянство, так і ті, хто вже здобув цей статус, мушили взаємодіяти з Герольдмейстерською конторою, яка відтепер ухвалювала остаточні рішення⁶⁵.

Спершу українські шляхтичі схвалювали створення Герольдмейстерської контори, адже це надало їм шанс знову здобувати дворянські титули без значних перешкод. Однак згодом більшості з них ця

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Когут З. Російський централізм і українська автономія. С. 219–220.

процедура видавалася надто обтяжливою. Зміна століть принесла суттєві корективи до політики цієї установи: претензії на шляхетство, що базувалися виключно на службі в ліквідованих українських інституціях, більше не бралися до уваги. Через індивідуальний розгляд кожної справи, нова політика проявила себе лише після того, як декілька українських претендентів зазнали невдачі у своїх запитах⁶⁶.

Якщо б подібна політика тривала, геральдична служба зіткнулася б з катастрофічними наслідками для значної кількості українських шляхетських родів. Наприклад, для тих, хто жодного разу не обіймав жодної посади в імперській адміністрації, шлях до стану дворянства фактично ставав закритим. Такі особи могли самі підпадати під податки, їхнім нащадкам заборонялося навчатися у військових закладах, з яких набирали офіцерів, і вони позбавлялися доступу до багатьох військових та адміністративних посад. Новостворена еліта розпочала боротьбу за повне визнання українських титулів. Її очолила невелика група тих, хто вже мав певний статус, але прагнув захистити свою станову спільноту (серед яких був, зокрема, Григорій Полетика). Саме завдяки цьому дослідженню «козацьких архівів» наприкінці XVIII століття виник автономістський рух, що суттєво вплинув на формування національної ідентичності в наступному, XIX столітті, коли Україна приєдналася до загальноєвропейського процесу формування модерних націй.

Таким чином, у XVIII столітті козацька старшина Гетьманщини еволюціонувала від автономної еліти з елементами самоврядування до привілейованого стану, інтегрованого в російське дворянство. Реформи Петра I та Катерини II обмежили політичну незалежність, закріпили земельну власність і кріпацтво, а також наблизили правову систему до імперських норм. Цей процес завершився ліквідацією гетьманства, асиміляцією еліти та

⁶⁶ Там само С. 224.

перетворенням України на провінцію Російської імперії, зберігаючи національну свідомість серед частини старшини.

2.2. Соціальні наслідки впливу інкорпорації козацької еліти до імперського дворянства на родинне життя

Після подій Північної війни 1708–1709 років та поразки прихильників Мазепи, в Гетьманщині відбулася зміна влади, яка змусила українську національну та суспільну еліту обрати один із трьох напрямків. Перший полягав у входженні до вищих щаблів суспільного прошарку Російської імперії, навіть ціною зради національних інтересів. Другий шлях передбачав офіційне прийняття ролі частини російської аристократії, але зберігав внутрішню опозицію до неї. Третій підхід полягав у втраті привілейованого соціального статусу, однак козацька верхівка залишалася національно свідомою силою та продовжувала виховувати нове покоління української еліти.

Українська старшина у цей період переживала значні зміни, зумовлені збільшенням кількості українсько-російських шлюбів, призначенням російських військових на важливі посади в козацькому війську, значним зростанням серед старшини Гетьманщини представників південнослов'янського походження⁶⁷, а також роздачою земель російському дворянству.

Скасування гетьманства як ключового елемента системи призвело до активізації різних процесів, адже це усувало компроміс між основними внутрішньополітичними групами. Якщо раніше обрання гетьмана забезпечувалося підтримкою «клану», що сприяло збереженню єдності, то при формальному призначенні гетьмана з Петербурга така єдність втрачалася. Це унеможливлювало створення політики, орієнтованої на українські інтереси, на користь російської політики.

⁶⁷ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. С. 280-281.

У минулі часи шлюби дітей старшин перебували під контролем гетьманів, які дотримувалися виразно антипольських та антиросійських поглядів. Проте за часів правління Скоропадського ця практика зберігалася радше як традиція. У 1730-х роках царський уряд почав активно стимулювати укладення українсько-російських союзів. Логічно, що нащадки таких шлюбів виявляли більшу схильність до участі в імперській політиці.

Протягом історичних етапів існування Української козацької держави роль і участь неукраїнців у формуванні соціальної та національної еліти істотно змінювалася. У період 1648–1676 років ці люди тісно співпрацювали з українцями, захищаючи їхні інтереси і беручи участь у війнах проти спільних ворогів. До таких діячів належали волохи Апостоли, Скидани, серби Дмитрашки-Райчі, Сербини, Новаковичі, а також греки Мигалевські, Мазаракі, Греки. У період 1676–1708 років неукраїнці відіграли ключову роль у формуванні правобережної шляхти в межах лівобережного гетьманства, поступово зміцнюючи свій вплив в регіоні. З 1708 до 1782 року російське самодержавство планомірно використовувало залучення неукраїнців як інструмент для підризу української автономії з подальшим включенням територій Гетьманщини до складу імперії. Серед таких осіб виділялися волохи Станіславські, Кицеші, Бразули, Афендики, серби Божичі, Милорадовичі, Милутовичі та греки Томари, Костянтиновичі, Греки⁶⁸.

Тихий опір російському уряду проявився у виборі кар'єрного шляху деяких нащадків козацької старшини, які вирішили присвятити себе духовній сфері. Обираючи цей напрям, вони намагалися триматися осторонь від служби під керівництвом царя-імператора, шукаючи більше незалежності поза військовою кар'єрою. Таким чином, Тимофій, син Івана Бистрицького, продовжив батькову традицію і став священиком. Водночас його син Герасим вирішив зайнятися військовою справою і досяг звання військового

⁶⁸ Там само. С. 281-282.

товариша. Його старший син Йосиф (Люблинський) отримав чин значкового товариша, а молодший Григорій обрав шлях служіння в духовній сфері⁶⁹.

У середині XVIII століття до керівної еліти козацтва входили лише дев'ять родин, які узгоджували свої дії з президентом Малоросійської колегії Потьомкіним. До цього вузького кола належали Кочубеї, Журмани, Дублянські, Туманські, Жоравки, Скоропадські, Апостоли, Тарновські та Закревські. З них дві родини – Скоропадські й Апостоли – представляли нащадків попередніх гетьманів, родина Кочубеїв разом зі спорідненими Дублянськими символізувала лояльність до російського трону, тоді як Закревські були частиною родинного клану Розумовських⁷⁰.

Родина Розумів, znana також як Розумовські, залишила яскравий та неповторний слід в історії України. Останній український гетьман, Кирило Розумовський, був одружений із графінею Катериною Нарішкіною. Цей шлюб подарував їм численне потомство, кожне з дітей згодом знайшло свою пару. Їхню доньку, Наталію, було заручено з Миколою Загрязніним, який обіймав посаду дійсного камергера станом на 1788 рік. Їхній син Олексій, також камергер, одружився з графінею Варварою Петрівною Шереметєвою. Лизавета Кирилівна стала дружиною генерал-поручника та графа Петра Апраксіна. Інший син, Петро Кирилович, отримавши звання генерал-майора у 1780 році, поєднав своє життя зі Софією Степанівною Ушаковою, донькою сенатора. Окрім того, їхню доньку, Ганну Кирилівну, видали заміж за камергера Василя Васильчикова, тоді як Параску Кирилівну віддали за генерал-поручника та генерал-губернатора Рязанського краю Івана Гудовича⁷¹.

Український історик В. Кривошея, заглиблюючись у механізми впливу асиміляційних процесів на старшинське середовище у середині XVIII сторіччя, детально розглянув низку успішних випадків інтеграції представників козацької еліти до імперських збройних сил.

⁶⁹ Там само. С. 288-289.

⁷⁰ Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. С. 329.

⁷¹ Там само.

Зокрема, Андрій Безбородько розпочав свою військову кар'єру у Головному військовому канцеляріаті 1730 року. Вже через три роки, без формального указу, а шляхом усного призначення, він здобув посаду старшого військового писаря. Це кар'єрне зростання пов'язують із впливом генерального судді Якова Забіли, доньку якого, Євдокію, Андрій Безбородько взяв за дружину⁷².

На Прилуччині існує згадка про Дем'яна Вешняка, чиє коріння сягає шляхетної родини Вешняків. Він, на початку XVIII століття, очолював Жоравську сотню. Значення в суспільній ієрархії Гетьманщини зміцнював його шлюб із Параскою Марківною Маркович. Їхній син Яків одружився з дочкою російського бригадира Дуніна, Уляною, що стало початком стрімкого піднесення роду Якубовичів у межах Російської імперії. Старший син Якова, Олександр, у 1757 році служив старшим офіцером у російській армії, а через три десятиліття завершив військову кар'єру у званні генерал-майора. Шлюб Олександра з Марією, дочкою бунчукового товариша Михайла Іваненка, значно укріпив матеріальне становище сім'ї⁷³.

Один із синів головного підскарбія Михайла Васильовича Скоропадського Петро став ротмістром, а другий – Яків, який перебував у шлюбі з Єфросинією Осипівною Закревською – майором лейб-кирасирського полку. Його син Петро пішов до лейб-гвардії Ізмаїльського полку, а дочка Катерина вийшла заміж за Олександра Семеновича Хвостова (бригадир 1788 р.) наприкінці 1760-х років.

Суддя Дем'ян Оболонський одружив свою дочку Настасію з Костянтином Тіньковим, майбутнім надвірним радником (1787), правнуком у петровські часи стольника Микити Леонтійовича. Вони оселилися в селі Купчичах на Новгород-Сіверщині і, звісно, їхній 15-річний син Василь мав звання підпоручника лейб-гвардії Ізмаїльського полку.

⁷² Там само. С. 330.

⁷³ Там само.

Іван Михайлович Сахновський, син чернігівського обозного полкового, одружився з дочкою підполковника Устиною Петрівною Веткович. Суддя Стародубського полку Кирило Лобисевич одружився з племінницею Григорія Теплова Гафією Єгорівною. Після смерті чоловіка в 1757 році жінка вдруге вийшла заміж – за Івана Андрійовича Миклашевського⁷⁴.

Рід Галаганів є переконливим прикладом шлюбів як соціального ліфту, демонструючи перехід від козацько-старшинського середовища до дворянського стану. Родоначальник роду, Гнат Галаган, полковник компанійський за часів Івана Мазепи, зумів зробити кар'єру на початку XVIII століття. Як учасник Північної війни, він перейшов на бік Петра I, відмовившись від підтримки Мазепи.

В історії Галаганів простежуються дві виразні стратегічні лінії: укладання шлюбів із представниками старшинських родів вищої ієрархії та інтеграція до сімей із значущим статусом у імперській системі. Такі союзи сприяли зміцненню позицій роду в обох середовищах. Наприклад, син Гната Галагана, Григорій Гнатович, який успадкував від батька посаду полковника у Прилуцькому полку, уклав шлюб із Оленою Дуніною-Борковською. Ця жінка належала до знаного роду: її дід, Василь Дунін-Борковський, був впливовим діячем гетьманської адміністрації, а матір'ю була донька гетьмана Данила Апостола. Подальше зміцнення соціального статусу роду забезпечив син Григорія, Іван Григорович Галаган, який одружився з Катериною Дараган, племінницею знаменитих Розумовських. Укладення цього союзу інтегрувало родину Галаганів до клану Розумовських, що поєднував у собі козацьке походження з високим імперським статусом. Таким чином, рід Галаганів намагався не лише зберегти зв'язок із козацько-старшинським середовищем, але й закріпитися серед імперського дворянства, формуючи міцні позиції завдяки вдало вибудованим шлюбним зв'язкам.

Розглянемо детальніше соціальний статус онука Гната Галагана – Івана Григоровича Галагана та його дітей. Протягом життя Іван Григорович мав

⁷⁴ Там само.

чимало змін у титулах та посадах. Спершу, у 1763–1767 роках, він замінював батька, який відмовився від полковничого пернача, очолюючи Прилуцький полк. Згодом він отримав звання бунчукового товариша, яке у 1771 році змінив на статус колезького асесора, а у 1784 році став надвірним радником. Високе соціальне становище Івана Григоровича пояснюється не лише його титулами, але й значними земельними володіннями та шлюбом із Катериною Дараган – небогою Олексія і Григорія Розумовських. Для зміцнення статусу своєї родини в нових умовах того часу Іван Григорович вирішив видати заміж своїх доньок Віру й Уляну за офіцерів сербського походження, який був на той час впливовим прошарком в Україні. Ймовірно, це мало на меті підтвердити міфічну генеалогію роду Галаганів, доводячи їхнє походження з Балкан. Крім того, військові сербського походження часто досягали високих посад у російській армії. Важливим аспектом цього явища було те, що у період 1708–1782 років російське самодержавство активно залучало неукраїнців для підриву автономії Гетьманщини та її інтеграції в російську суспільну структуру⁷⁵. До того ж, Чорби та Стоянови, які стали родичами Галаганів через шлюби, вже мали маєтності на Полтавщині та породичалися з відомими українськими сім'ями – Апостолами, Ломиківськими, Остроградськими⁷⁶.

Єдиний син Івана Галагана, Григорій Іванович Галаган, який навчався в Лейпцигу, ще з дитинства за традицією був визначений для військової кар'єри. Він став прикладом завершення процесу правової, соціально-майнової та культурної інтеграції козацьких нащадків до імперського суспільства в останні десятиліття XVIII століття. У 1781 році Григорій Галаган мав ранг бунчукового товариша, але вже у 1784 році він підвищився до майора. У 1788–1789 роках брав участь у війні з Туреччиною, а в 1794 році – у польській кампанії. Йому перепали у спадок великі родові володіння, серед них – спадковий маєток у селі Сокирниці. Його правнук, Григорій

⁷⁵ Кривошея Козацька еліта Гетьманщини. С. 351.

⁷⁶ Будзар М. М. «Друга стаття»: біографічний світ жінок із роду Галагані. С. 27.

Павлович Галаган, у родовому літописі писав, що Григорій Іванович належав до того покоління, котре застало часи, коли останні відлуння козацтва, що вже згасало в середині XVIII століття, остаточно вивітрилися до кінця століття. Їх замінили звичаї та зовнішні прояви європейського способу життя. І поряд з новими суспільними запитами, примхами, новими ідеями, сповненими духом Вольтера, з Великої Росії проникали всі ті порядки та звички, пов'язані з кріпацтвом, котрі стрімко закріплювалися в побуті місцевого дворянства⁷⁷. Згідно з родинними історіями, родина Милорадовичів, власники маєтку неподалік від Сокиринців, у селі Калюжинці, мала значний вплив на подружнє життя Ірини Антонівни Галаган (народженої Милорадович) та її чоловіка Григорія Галагана⁷⁸. Їхній вплив на Григорія Івановича Галагана був настільки великим, що вони посприяли його одруженню на їхній сестрі, яка, до речі, була старшою за свого чоловіка на кілька років⁷⁹.

Таблиця 1

**Шлюби і посади роду чоловіків роду Галаганів, починаючи з Григорія
Гнатовича Галагана**

Григорій Гнатович (1716-1777)	У 23 р. – полковник Прилуцький на місце батька, у 34 р. – член Генеральної канцелярії впродовж року (1850) Дружина – Олена (Уляна) Михайлівна Дунін-Борковська, у шлюбі з 1738 р.
Іван Григорович (? – 1789)	бунчуковий товариш (1763), 1763–1767 до остаточного звільнення батька керував справами Прилуцького полку, 1771 – колезький секретар у відставці, суддя Прилуцького повітового суду (1784), 12.01 1784 – надвірний радник Дружина – Катерина Юхимівна Дараган, у шлюбі з 1754 р.
Олена Григорівна (?-1798)	Чоловік – Петро Андрійович Миклашевський (бунчуковий товариш), у шлюбі з 1752 р.

⁷⁷ Галаган Г. П. Род Галаганов. // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве. С. 13.

⁷⁸ Будзар М. М. «Друга стаття...» С. 28

⁷⁹ Галаган Г. П. Род Галаганов. С. 13

Параскева Григорівна	Чоловік – Степан Іванович Лашкевич (бунчуковий товариш, пізніше — надвірний радник).
Григорій Іванович (1769–1808),	У 12 р. – бунчуковий товариш, у 18 р. – перейменованим майором, у 22 р. – відсторонений від служби, у 24 р. – прийнятий на службу до Київського егерського полку кінноти, походи: 1788-1789 – Туреччина, у 25 р. – Польща, у 28 р. – звільнений від служби, у володінні – близько 6 000 д.ч.с. Дружина – Ірина Антонівна Милорадович.
Віра Іванівна (1764–1840)	Чоловік – Федір Іванович Чорба (майор), у шлюбі з 1779 р.,
Уляна Іванівна(1765–1792?)	Чоловік – Іван Михайлович Стоянов (секунд-майор), у шлюбі з 1784 р.

У таблиці 1 представлені кар'єри та шлюбні сценарії чоловіків і жінок із роду Галаганів протягом 70 років XVIII століття.

Є також протилежний приклад – приклад роду Білецьких-Носенків. Родина Білецьких-Носенків, старшинський рід Прилуцького полку, є яскравим зразком, як амбіції, зради, судові суперечки та шлюбні альянси формувалися під тиском імперської системи, призводячи до фрагментації роду, конфліктів за маєтності та поступового зниження соціального статусу. З одного боку, інтеграція відкривала доступ до імперських привілеїв, але з іншого – руйнувала традиційні козацькі зв'язки, роблячи родинне життя залежним від царських милостей і бюрократії.

Походження роду сягає Івана Носа (або Ніс), знатної особи з давнього прізвища, відомого у Великому Князівстві Литовському з гербом «Старжа, Сокира або Старий Кінь». За спогадами, він походив з князівського роду, але в юності, за звичаєм того часу, навчався «молодечеству» на Запоріжжі, де служив простим козаком, покинувши титул⁸⁰. Це вже вказує на соціальну

⁸⁰ ІР НБУВ Ф. І Спр. 294 79 арк. Матеріали для біографії Павла Павловича Білецького-Носенка. Арк. 7.

мобільність козацької еліти: перехід від запорозького вільного життя до структурованої ієрархії Гетьманщини. Пізніше Іван оселився в Прилуцькому полку, одружившись з вдовою правобережного вихідця Івана Білецького – Анастасією Ракович, сестрою прилуцького полкового писаря Семена Раковича та зятем Лазаря Горленка. Цей шлюб не був випадковим: він забезпечив Носу доступ до впливових мереж, дозволивши висунутися в полкову старшину. Його підвищили до полкового обозного, ймовірно, за участь у поваленні Горленка – класичний приклад, як родинні зв'язки та політичні інтриги визначали кар'єру в козацькому середовищі⁸¹. Однак у рукописній біографії Павла Білецького-Носенка стверджується, що Іван одружувався двічі: спочатку з Ракович, потім з Білецькою, після чого поєднав прізвища, утворивши Білецький-Носенко. Це підкреслює стратегію консолідації статусу через шлюби, типову для еліти, але вже з елементами адаптації до імперських норм⁸².

Події Коломацької ради 1687 року, коли повалили гетьмана Самойловича й обрали Мазепу, стали поворотним моментом. Ніс став полковим осавулом і отримав універсал на село Голубівку від Мазепи, ймовірно, за особливі послуги. Але незабаром втратив посаду, перетворившись на рядового товариша – нестабільність, характерна для перехідного періоду⁸³. Знову вислужившись перед прилуцьким полковником Дмитром Горленком, Ніс отримав Щурівку як подарунок – незвичайний жест, оскільки полковники тоді рідко робили такі наділи. Це могло бути подякою за допомогу в отриманні полковництва після зміщення Стороженка.

У 1696 році Ніс став суддею, отримавши підтверджувальний універсал⁸⁴. Його близькість до Горленка проявилася в ролі розпорядника на весіллі сина Горленка Андрія з дочкою миргородського полковника Апостола в Сорочинцях – ще один приклад, як родинні свята зміцнювали

⁸¹ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Т. 3. С. 29-30.

⁸² ІР НБУВ Ф. І Спр. 294 79 арк. Матеріали для біографії Павла Павловича Білецького-Носенка. Арк. 11-12.

⁸³ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Т. 3. С. 30-31.

⁸⁴ Там же. С. 31-32.

альянси⁸⁵. Ці події показують, як козацька еліта маневрувала між гетьманами, але з наближенням імперського контролю такі стратегії ставали ризикованими.

Під час Північної війни та зради Мазепи Горленко пішов до шведів, а Ніс залишився в Батурині. За переказами, під час облоги він зрадив, таємно запросивши Меншикова через урядника Соломаху, обіцяючи не стріляти з позицій Прилуцького полку. За це Петро I призначив його прилуцьким полковником 14 листопада 1708 року⁸⁶. Однак Ніс не отримав маєтностей Горленка – вони дісталися спритнішому Гнату Галагану. Від Скоропадського теж не було значних наділів; Ніс володів лише Голубівкою та Щурівкою. Перед смертю в поході він залишив лише 12 тисяч золотих (близько 2500 рублів), що було скромно для еліти⁸⁷. Це ілюструє соціальний наслідок: інкорпорація вимагала лояльності цареві, але винагороди були обмеженими, призводячи до економічної нестабільності в родині.

Після смерті Носа (близько 1722) вдова володіла маєтностями до 1721 року, але пасинок Петро Білецький випросив Щурівку у Скоропадського. Вдова сина Степана Носа почала судовий процес у 1743 році, доводячи неправомірність, і виграла: Щурівка повернулася⁸⁸.

Від шлюбу з Ракович Ніс мав сина Степана («розуму недосконалого», п'яницю, помер молодим) та доньку Меланію⁸⁹. Степан одружився з Марією Харевич, мав Федора, Марію та Федору⁹⁰. Меланія вийшла за Бистрановського, потім за Тимофія Радича, власника Гирявки⁹¹.

Рід Носенків згас: Федір помер бездітним (володів Голубівкою 1724-1731), маєтності перейшли до сестри Марії, одруженої з бунчуковим товаришем Миколою Троцьким^{92 93}. Пасинка Івана Білецького Ніс призначив

⁸⁵ Там же. С. 32.

⁸⁶ ІР НБУВ Ф. І Спр. 294 79 арк. Матеріали для біографії Павла Павловича Білецького-Носенка. Арк. 9.

⁸⁷ Там само. С. 34.

⁸⁸ Там само. С. 34-35.

⁸⁹ Там само. С. 34.

⁹⁰ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1 : А-Д. С. 153.

⁹¹ Там же.

⁹² Там же. С. 154.

⁹³ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Т. 3. С. 35.

срібнянським сотником, після чого той узяв прізвище Носенко – приклад асиміляції в родині⁹⁴.

У біографії Павла Білецького-Носенка Іван Ніс легендарний: жив понад 100 років, служив під багатьма гетьманами, «вмирав двічі» (ожив у труні 1715 року, прожив ще сім років, похований у Голубівці)⁹⁵.

Сини Івана Білецького-Носенка – Петро та Федір – звалися Носенками⁹⁶. Петро став впливовим: як хорунжий (1720) і сотник (1724) завдяки зятю Даровському (управителю Скоропадського), отримав універсали на Рудівку, Щурівку, Голубівку, заволодівши сирітськими маєтностями після смерті Носа⁹⁷. У 1733 році, керуючи загоном через Авдіївку, завдав шкоди (травлення полів, рубка дерев, знуцання над жінками), на що скаржився Михайло Скоропадський⁹⁸. Це показує, як влада призводила до зловживань, впливаючи на родинні репутації.

Після смерті Петра (1734) сини Яків, Нечипір та Георгій скаржилися на утиски старшини князю Шаховському, отримавши підтвердження маєтностей^{99 100}. Яків, військовий товариш, одружився з Оленою Сулимою (власницею Мицалівки тощо), мав доньку Ксенію, одружену з чернігівським писарем Андрієм Якимовичем¹⁰¹. Нечипір (осавул 1738-1761, суддя) одружився з Пелагеєю Слюз, мав сина Петра та доньок Пелагею (за Іваном Бойковим) і Параскевію (за Василем Нельговським)¹⁰². Георгій (сотник близько 1760) одружився з Меланією Дадзінсною, мав сина Павла (одруженого з Анною Сахновською); їхній син Павло Павлович (1774) одружувався двічі (з Анною Шкляревич та Софією Крюковською), став

⁹⁴ Там же. С. 321.

⁹⁵ ІР НБУВ Ф. І Спр. 294 79 арк. Матеріали для біографії Павла Павловича Білецького-Носенка. Арк. 11.

⁹⁶ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Т. 3. С. 127.

⁹⁷ Там же. С. 128-129.

⁹⁸ Там же. С. 133.

⁹⁹ Там же.

¹⁰⁰ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1 : А-Д. С. 155.

¹⁰¹ Там же. С. 155-156.

¹⁰² Там же.

педагогом і літератором¹⁰³. Донька Петра Анна вийшла за Івана Даровського, потім за генерального підскарбія Василя Гудовича^{104 105}

Таким чином, протягом XVIII століття козацька старшина поступово приєднувалася до імперії. Це позбавило будь-якої можливості для протестів, коли спочатку було скасовано гетьманство, а згодом і самі козацько-старшинські адміністрації. Однак, паралельно з цим, колишня старшина прагнула зберегти свою родинну та майнову єдність. Вони не бажали повністю розчинитися в імперському дворянстві. Одним із шляхів збереження такої цілісності стали шлюби, які укладалися переважно всередині родин, що мали коріння на Гетьманщині. Навіть якщо ці родини досягли високого статусу в імперському суспільстві, вони продовжували підтримувати зв'язки із колишнім старшинським оточенням.

Однак, існували козацькі роди, котрі, хоч і користувалися високим становищем ще за часів Гетьманщини, згодом, в імперську добу, опинилися на нижчих щаблях шляхетського класу. Прикладом такого роду є Білецькі-Носенки. Їхні володіння не були успадкованими, а радше здобутими завдяки службі: спочатку гетьманам, а згодом, і частіше, російській короні (як то було у випадку Івана Носа), або ж шляхом судових процесів, що призводили до відбирання земель у близьких родичів. Чоловіки цього роду дотримувалися традиції: вони брали шлюб виключно з представницями шляхетських родин козацької старшини, таких як Лизогуби, Слюзи, Лисаневичі, Раковичі та Гудовичі. Тісні зв'язки з Гудовичами, чиї члени займали поважні посади у тогочасній імперській системі, однак, не відіграли вирішальної ролі у покращенні кар'єрного шляху та статків роду Білецьких-Носенків.

Підсумовуючи, інкорпорація козацької еліти до імперського дворянства у XVIII столітті суттєво змінила життя Гетьманщини, ведучи до

¹⁰³ Там же. С. 155-157.

¹⁰⁴ Там же. С. 156.

¹⁰⁵ Там же. С. 353.

залежності від російських імперських структур. Це відобразилось у зростанні мішаних шлюбів і стратегічних альянсів, де лояльність імперії переважала над національними інтересами. Родини на кшталт Галаганів підвищували статус через вигідні союзи, а інші, як Білецькі-Носенки, стикалися із суперечками щодо спадщини та ослабленням позицій. Процес підірвав єдність козацької еліти, замінюючи солідарність прагненням імперської прихильності, хоч деякі роди зберігали частину спадщини через шлюбні стратегії та культурний спротив.

Таким чином, у XVIII столітті козацька еліта Гетьманщини перетворилася з автономного прошарку з елементами самоврядування на привілейований клас, інтегрований у російське дворянство. Реформи Петра I та Катерини II обмежили політичну незалежність, закріпили земельну власність та кріпосне право, що завершилося скасуванням Гетьманщини, асиміляцією еліти та перетворенням України на провінцію Російської імперії, хоча національна свідомість у деяких високопоставлених діячів збереглася. Включення козацької еліти до складу імперської знаті суттєво змінило життя Гетьманщини, призвівши до залежності від російських імперських структур. Це відбилося на зростанні кількості змішаних шлюбів та стратегічних союзів, де лояльність до імперії переважала національні інтереси. Цей процес підірвав єдність козацької еліти, замінивши солідарність прагненням імперської прихильності, хоча деякі родини зберегли частину своєї спадщини завдяки шлюбним стратегіям та культурному опору.

РОЗДІЛ 3.

ШЛЮБНО-РОДИННІ ВІДНОСИНИ У КОЗАЦЬКО- СТАРШИНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

3.1. Шлюб як соціальна дія: вибір партнера, роль сім'ї та клієнтельно-патрональні зв'язки

У XVIII столітті шлюб вважався надзвичайно важливою подією в житті кожної людини. Зазвичай козацька старшина шукала своїх обранців виключно в межах свого соціального середовища. Таким чином, Гетьманщина того періоду сприймалася як великий рід, де майже всі були певною мірою пов'язані родинними чи кровними зв'язками. Шлюби укладалися як на основі взаємних почуттів, так і за порадою батьків або близьких. Окрім того, матеріальні інтереси також часто відігравали значну роль у виборі партнера.

Протягом першої половини століття українське судочинство ґрунтувалося на старовинних кодексах, таких як Литовські статuti та німецькі гродські права – Магдебурзьке, Хелмінське та Саксонське зерцало, які вважалися традиційними. За словами І. Петренка козацька старшина, прагнучи досягти статусу шляхти, робила все можливе, аби зберегти саме литовське і німецьке право якомога довше, адже ці кодекси створювалися шляхтою¹⁰⁶. Зокрема, українська знать у своїй судовій діяльності надавала перевагу Литовському статуту замість російського законодавства. Це свідчить, що шлюбно-сімейні відносини у XVIII столітті базувалися не на російських правових нормах, а на кодексах, які були закріплені у правовій традиції Гетьманщини. Однак із другої половини XVIII століття в межах Гетьманщини дедалі більше починають впроваджуватися і поширюватися норми російського права.

У спадковому суспільстві важливу роль відігравали шлюбні союзи, пошук наречених і укладення відповідних контрактів. Шлюби між

¹⁰⁶ Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини козацької еліти Гетьманщини XVIII ст. С. 16.

представниками козацької старшини нерідко здійснювалися з російською знаттю або військовими іноземного походження, які служили у царському війську. Такі союзи сприяли зміцненню позицій родини в середовищі імперського дворянства, особливо коли сім'я вже володіла землями, наданими за царським указом на території Полтавщини та Чернігівщини.

Положення Литовського статуту забезпечували жінкам право самостійно вирішувати питання шлюбу – ні батьки, ні брати чи сестри, ані опікуни не могли примушувати їх до цього¹⁰⁷. Однак траплялося, що дівчата втікали з дому та одружувалися без згоди батьків. У таких випадках, згідно з чинним законодавством, вони втрачали право на спадщину, проте остаточне рішення щодо цього залишалося за самою родиною. Заміжня жінка займала поважне місце в суспільстві, натомість незаміжню часто зневажали. Через це сім'ї зазвичай прагнули якомога швидше видати дочок заміж.

Така практика була поширеною і серед старшинського суспільства. Сімейні відносини П. Милорадовича та його тещі є показовим прикладом¹⁰⁸. Зокрема, стосовно одруження його дочки Анастасії, батько і теща довгий час перебували у конфлікті, який супроводжувався судовими позовами і зверненнями до Сенату. Причиною суперечки стало те, що батько був проти шлюбу дочки з обраним тещею І. Лашкевичем, адже не хотів передавати дочці материзну. Бабуся звернулася до Сосницького повітового суду, засвідчивши листами від П. Милорадовича, що він заперечує шлюб через небажання віддати частину спадщини матері. Суд дозволив шлюб, посилаючись на Литовський статут 1529 року, який забороняв примушувати дочок до шлюбу без їхньої згоди. Після цього Милорадович подав позов до Городницького повітового суду про позбавлення дочки спадщини, посилаючись на положення Литовського статуту, яке забороняло донькам виходити заміж без згоди як батька, так і матері. Одружившись, зять узяв на себе відповідальність за захист прав на спадщину. Тривалий судовий процес

¹⁰⁷ Ліпак Г. М. Вплив литовських статутів на шлюбно-сімейне законодавство російської імперії. 33.

¹⁰⁸ Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. С. 70.

між сторонами тривав кілька років і дійшов навіть до Сенату. Обидві сторони сподівалися залучити підтримку впливових земляків П. Завадовського і О. Безбородька. У результаті їм було рекомендовано примиритися і розподілити спадщину між сином і дочкою. П. Милорадович прийняв цю пропозицію, і в 1791 році уклав угоду з тещею та дочкою, остаточно завершивши всі суперечки.

У той час існував своєрідний феномен, який можна назвати «зговорами малолітніх». Батьки заздалегідь погоджували майбутній шлюб своїх дітей, коли ті досягнуть дорослого віку. Наприклад, Семен Лизогуб, генеральний військовий обозний, у відповідь на пропозицію щодо заручин його доньки із сином Ганни Савич зазначив, що та ще надто юна і він планує одружити її лише через два роки. Однак ця домовленість так і не завершилася весіллям, оскільки наречений з невідомих причин відмовився.

Одним із ключових чинників оформлення шлюбу був вік молодят. У XVII–XIX століттях в Україні ранні шлюби були досить поширені. Юнаки зазвичай одружувалися у віці 18–25 років, тоді як для дівчат шлюбний вік складав 16–23 роки. Дівчину, якій виповнювалося 16 років, уже вважали «відданицею». У багатьох регіонах ті, кому було 20 років, могли бути сприйняті як «застарілі» для заміжжя. Раннє одруження мало переважно економічне підґрунтя: батьки прагнули, щоб син якомога швидше оженився, адже новостворена сім'я забезпечувала додаткові робочі руки. Щодо доньок, їх намагалися рано видати заміж через страх, що вони можуть залишитися «засидженими». Це суперечило народним уявленням про належний порядок життя. Також важливою була вікова черговість у шлюбах: молодші діти залишалися з родиною доти, доки заміж не виходила старша сестра¹⁰⁹.

Але починаючи з другої половини століття, після скасування Гетьманщини, в середовищі козацької еліти розповсюджується російське законодавство. Згідно з ним, для того, щоб шлюб був визнаний законним і отримав суспільне схвалення, необхідно було виконати декілька важливих

¹⁰⁹ Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. С. 63.

умов. Так, шлюбний вік у межах законодавства Російської держави, визначений Указом від 23 березня 1714 року щодо спадкування маєтків молодшими дітьми дворян-чоловіків, становив не менше 20 років для чоловіків і не менше 17 років для жінок. Відповідно до закону, запровадженого Петром I на початку XVIII століття, наречені отримали право самостійно обирати собі пару. 3 квітня 1702 року був виданий указ про скасування «рядних записів» – цих угод між батьками молодят щодо часу весілля, розміру посагу нареченої та можливих штрафів за невиконання домовленостей. Також указом Петра I передбачалося право нареченого відмовитися від шлюбу, якщо наречена виявлялася «безобразною, скорбною чи нездоровою»¹¹⁰. Для кращого знайомства майбутніх подружжя встановлювався проміжок у шість тижнів між заручинами і вінчанням. Таким чином, влада батьків у питаннях вирішення долі своїх дітей була істотно обмежена, натомість утверджувався підхід до шлюбу як до взаємного волевиявлення наречених.

Існували певні традиції, які визначали процес знайомства молодих наречених. Хоча ці обряди були характерні переважно для імперських дворян, але є вірогідність, що з часом їх запозичила й інтегрована еліта Гетьманщини. Найчастіше такі події відбувалися навесні, тоді як шлюби переважно укладалися восени. У день Святої Покрови дівчата зверталися до Бога з молитвами, прохаючи дарувати їм судженого, а наприкінці листопада вже влаштовували весілля. Дворянські весілля теж мали зв'язок із цією традицією. Зазвичай шлюбного віку дівчата з'їжджалися до Москви та перебували там до Трійці. Протягом цього часу, крім періодів посту, проводилися бали, де молодь мала можливість познайомитися. Процес сватання переважно розпочинався з переговорів із батьками нареченої. Отримавши їхню попередню згоду, для продовження розмови запрошували дівчину, у якої питали дозволу на шлюб. Попередні бесіди безпосередньо з нареченою вважалися порушенням пристойності. Втім, починаючи з 1770-х

¹¹⁰ Цит. за: Петренко І. М. Шлюб і сім'я в повсякденній культурі дворян Російської імперії XVIII ст. С. 37.

років, стало прийнятним обмінюватися словами на балах чи світських заходах. Такі розмови не були обтяжені жодними зобов'язаннями та сприймалися як належні. На відміну від цього, особистий візит до будинку, де проживала дівчина на виданні, передбачав серйозні наміри і накладав певну відповідальність на юнака. Якщо згодом він несподівано припиняв візити, це могло спричинити неприємні чутки про дівчину та завдати шкоди її репутації. Іноді рішення про шлюб приймалося без згоди самої дівчини – вона підкорялася волі або вмовлянням батьків. Однак цей підхід був ризикованим, оскільки наречена могла відмовитися від шлюбу просто під час вінчання. Якщо ж дівчина або її родина були не зацікавлені у союзі, відмову оформлювали дипломатично: з подякою за виявлену честь пояснювали, що дочка ще надто молода для заміжжя, не вирішила виходити заміж або планує довготривалі подорожі, наприклад до Італії. У разі прийняття пропозиції родини обох молодих розпочинали підготовку до весілля. Напередодні цієї важливої події наречений організовував прощальну вечірку для своїх друзів – парубоцькі гуляння, які символізували завершення його холостяцького життя.

Участь родини в пошуку наречених не виключала шлюбів на основі взаємної почуттів. Так, в листі до батька відомого канцлера і князя Російської імперії О. Безбородька проглядається хвилювання за майбутнє сестри Уляни, також він писав, що успіх заміжжя його сестри у шлюбі залежить від її вибору та почуттів¹¹¹.

Коли дівчина досягала повноліття, але бажаного нареченого ще не знаходилося, батьки, а подекуди й родичі, які опікувалися сиротою, зазвичай приставали на пропозицію першого сватача, замість очікування на заможнішого або вигіднішого кандидата. Про це свідчить лист Федора Ширая (1743 року) до Григорія Скорупи, в якому йдеться про те, як пасинок В. Гудовича-Даровського просив руки його сестри Марти. Федір пояснював,

¹¹¹ Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. С.78.

що сестра досягла відповідного віку, а оскільки інших претендентів не було, він вирішив не відмовляти цьому шансу¹¹².

Взагалі тема сиріт та їхніх опікунів є актуальною в усі часи. На родину покладалася відповідальність за дітей, які залишалися сиротами. Це сприймалося як настільки звична норма, що будь-яка відмова від таких обов'язків або ж неправомірне ставлення до сиріт чи привласнення їхнього майна викликали осуд у суспільстві. Саме цього намагалися уникати члени родини.

У суспільстві заміжня жінка користувалася високим статусом, тому незаміжжя вважалося нещастям. Для родини було надзвичайно важливо видати заміж дочок-сиріт. Шлюбний союз не міг бути укладений без порад і матеріальної підтримки найближчих родичів. Наприклад, дружина брата Марка консультувалася з Я. Марковичем, кого обрати в зяті, коли планувала віддати дочку заміж. Вона писала, що до руки її дочки залицяються двоє претендентів, і радилася, кому віддати перевагу¹¹³.

Заручини, підготовка приданого та саме весілля, на яке запрошували всіх рідних і друзів, були одними з найважливіших подій у житті родини. Опікуни також мали забезпечити придане та виділити для цього необхідні фінансові ресурси. Наприклад, у листі Єлизавети Пашкевич до Я. Сулими як опікуна зазначалося, щоб той сприяв отриманню коштів на посаг від київської дворянської опіки, яка, ймовірно, управляла її майном. В іншому листі вона повідомляла Я. Сулиму, що шляхетна опіка вимагала подання детальної інформації про її майно, а також наполягала на поверненні грошей купцям за вже придбане для її дочки придане¹¹⁴.

Шлюби у XVIII ст. також були не лише особистим вибором, але й стратегічними кроками, що мали політичне, економічне і соціальне значення, а тому вони були важливим елементом у підтримці та розвитку клієнтельно-

¹¹² Там само. С. 81.

¹¹³ Дзюба О. Традиції родинної взаємопідтримки в козацько-старшинському соціумі (XVIII століття). С. 33.

¹¹⁴ Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. С. 86.

патрональних зв'язків. Розглянемо цей аспект більш детально на прикладі такої впливової родини, як Кочубеї.

Кочубеї – один із найвпливовіших старшинських родів Гетьманщини XVIII століття. За родовою легендою, засновник роду – татарин Кучук-бей, який після хрещення отримав ім'я Андрій. Однак історичне переосмислення вказує на Василя Леонтійовича Кочубея (бл. 1640–1708) як справжнього творця династії. Він розпочав кар'єру на Правобережній Україні, де обіймав невизначену посаду¹¹⁵. За даними В. Модзалевського, В. Кочубей служив уманським писарем (1675), канцеляристом (1676–1681), посланцем (1683), генеральним писарем (1687–1699) та генеральним суддею (1699–1708)¹¹⁶. У службі гетьмана Петра Дорошенка він виконував спеціальні доручення, зокрема в Туреччині 1675 року, де після крадіжки листа візира втік на Лівобережжя¹¹⁷.

Василь Кочубей зробив вдалий вибір, обравши собі в дружини Любов Жученко (?–1722), дочку полтавського полковника Федора Жученка (Жука) (? – близько 1709) та Ганни Ясиківни. Її батько, Федір Жученко, користувався великим авторитетом серед козацтва. Він був включений до козацького реєстру у 1649 році та належав до привілейованого кола заможної й впливової еліти Полтавщини, яка відігравала вагомий роль у політичному житті, зокрема під час виборів полковників. Статус полковника підтверджувався значними земельними володіннями у межах Полтавського полку, частиною яких він розпоряджався на власний розсуд¹¹⁸.

Шлюб між Василем Кочубеєм та Любов'ю Жученко суттєво збагатив їхню родину. Внаслідок цього союзу подружжя успадкувало диканські володіння від Федора Жученка, а також отримало комору під дзвіницею церкви Святої Пречистої і двір із будинком у Полтаві¹¹⁹. Згодом, у 1683 році,

¹¹⁵ Скрипченко Н. А. Клан Кочубеїв (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). С. 37.

¹¹⁶ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 2 : Е-К. С. 524-525.

¹¹⁷ Скрипченко Н. А. Клан Кочубеїв (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). С. 37.

¹¹⁸ Гаврилишина, Н. А. Роль жінки в сімейній історії козацько-старшинського роду Кочубеїв (II половина XVII–XVIII ст.). С. 18.

¹¹⁹ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 2 : Е-К. С. 528.

Любов здобула як вінове частину земель Полтавського полку. Початкові документальні свідчення про володіння родини Кочубеїв стосуються територій Полтавського полку. Додаткові земельні надбання були придбані або перейшли у спадок за заповітом Федора Жученка, датованим 1707 роком. До них входили село Жуки з навколишніми землями, хутір у Педасовій долині, дві слобідки, байрак і ліс¹²⁰.

Страта В. Кочубея 1708 року призвела до конфіскації маєтностей за наказом Петра I. Вдова Любов доклала зусиль для захисту дітей і повернення власності. Гетьманським універсалом від 15 грудня 1708 року родині відновили права на надбання В. Кочубея. За сприяння гетьмана Івана Скоропадського у 1710 році, за універсалом від 15 грудня 1708 та царським указом від 3 березня 1710, повернули маєтності: в Полтавському полку – Диканьку, слободу Нові Млини; у Ніжинському – Ярославець, Дубовичі, хутір Ретик, Змітнів, Тиницю; у Стародубському – Рудяков, хутір у Стайках, Будку, слободи Улиця та Знобовка. Додатково село Жуки за заповітом діда (1709) для внука Василя, з обіцянкою слободи Локовщину. Скоропадський надав старшому сину Василю Васильовичу села Стасівці та Кунашівка, поновивши документи на млини, ґрунти й угіддя¹²¹.

Представники роду Кочубеїв прагнули укладати шлюби з впливовими родинами, подібними до Апостолів. Так, Василь Васильович Кочубей взяв шлюб з Анастасією Апостол, дочкою Данила Апостола, який від 1683 до 1727 року обіймав посаду миргородського полковника. Родина Апостолів вирізнялася давнім родовідним походженням та обіймала значні посади. Данило Павлович Апостол був обраний гетьманом у 1727 році в місті Глухів і цю посаду обіймав до самої смерті¹²².

Сприятливі стосунки між Д. Апостолом та В. Кочубеєм створили міцну основу для шлюбу їхніх нащадків. Це, своєю чергою, відкрило шлях до подальших контактів між численними родами козацької старшини. Таким

¹²⁰ Гаврилишина, Н. А. Роль жінки в сімейній історії козацько-старшинського роду Кочубеїв... С. 19.

¹²¹ Гаврилишина Н. Маєтності роду Кочубеїв (II половина XVII – 60-ті рр. XVIII ст.). С. 152.

¹²² Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1 : А-Д. С. 6.

чином, очевидно, що в першій третині XVIII століття Кочубеї посилювали свій статус серед регіональної еліти, встановлюючи шлюбні зв'язки з високоповажними представниками козацької старшини. Вони стали родичами таких впливових діячів Гетьманщини, як генеральний осавул та генеральний обозний І. Ломиковський, який був зятем Данила Апостола та чоловіком його другої дочки – Тетяни Апостол¹²³; прилуцький полковник Д. Горленко (його син, Андрій Дмитрович, взяв за дружину доньку Данила Апостола, Марію Данилівну¹²⁴; ніжинський полковник Я. Жураковський (його син, Лук'ян Яковлевич, одружився з донькою Данила Апостола, Анною Данилівною¹²⁵; чернігівський полковник і генеральний обозний В. Дунін-Борковський (його син, Михайло Васильович, також одружився з донькою Данила Апостола, Параскевою Апостол)¹²⁶.

Після відходу у засвіти В. Кочубея, його естафету перейняв старший син Василь. Хоча, зрозуміло, не обійшлося без підтримки тестя, Д. Апостола. Щойно призначений гетьман, Д. Апостол, не зволікаючи, почав роздавати вільні посади своїм близьким, серед яких опинився і його зять, В. Кочубей. Уже в 1727 році, не дивлячись на брак управлінського досвіду, він посів крісло полтавського полковника. Тесть всіляко опікувався В. Кочубеєм у питаннях власності, зокрема, це стосувалося села Федорівка. Це село раніше належало його дідові, полковнику Ф. Жученку, і після його смерті переходило з рук до рук. Однак, аж у 1730 році, на запит зятя, Д. Апостол повернув Федорівку до «справедливих» власників – В. Кочубея¹²⁷.

Молодший син Василя Кочубея, Федір Васильович, одружився з Анастасією Скоропадською, дочкою чернігівського обозного Василя Ілліча Скоропадського, племінницею гетьмана Івана Скоропадського. Кочубеї породнилися з Чуйкевичами: Василь Ничипорович Чуйкевич (старший

¹²³ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3 : Л-О. С. 189.

¹²⁴ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1 : А-Д. С. 307.

¹²⁵ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 2 : Е-К. С. 47.

¹²⁶ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1 : А-Д. С. 487.

¹²⁷ Гаврилишина, Н. А. Рід Кочубеїв в історії Лівобережної Гетьманщини. С. 173.

канцелярист) одружився з Катериною Василівною Кочубей¹²⁸. Чуйкевичі з Полтавщини входили до кола довірених Мазепи; В. Чуйкевич міг бути інформатором В. Кочубея, про що свідчить допит, де згадується сват (ім'я не було вказано)¹²⁹.

З-поміж дочок, зокрема, Марія Василівна, взяла шлюб із Василем Степановичем Забілою, який походив із родини ніжинського полковника. Василь Забіла був власником земель у Конашівці, а також млина в Синяківці, розташованого біля річки Кропивна, у селі Пашківка¹³⁰.

Існують також переваги, які надавав шлюб між Семеном Васильовичем, старшим сином полтавського полковника Василя Кочубея, та Ксенією Демешко, двоюрідною сестрою графа Олексія Розумовського. Незабаром після одруження С. Кочубей зайняв посаду ніжинського полковника. Зайшовши на гетьманство, Кирило Розумовський також виявляв підтримку своєму родичеві, сприяючи його професійному зростанню.

Зв'язки з родиною Розумовських не переривалися. Онук В. Кочубея, Василь Васильович (1729–1792), взяв шлюб із Марфою Оболонською (бл. 1736–1815). Вона була дочкою генерального судді Дем'яна Оболонського. Цей шлюб відзначився 1758 року¹³¹, а на численні прохання своїх рідних, К. Розумовський роздаровував села та сотенні містечка разом із вільною козацькою старшиною, закріплюючи це в офіційних розпорядчих документах, як «необмежене і спадкове право власності»¹³². Таким чином, родинний зв'язок з Розумовськими започаткував поступове просування Кочубеїв до вищих ешелонів імперської знаті. Водночас їхній шлях слугує ще одним свідченням формування, до середини XVIII століття, на землях Гетьманщини нового кола залежностей, сформованого навколо роду Розумовських.

¹²⁸ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 2 : Е-К. С. 531.

¹²⁹ Гаврилишина Н. А. Рід Кочубеїв в історії Лівобережної Гетьманщини... С. 175.

¹³⁰ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 2 : Е-К. С. 79.

¹³¹ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3 : Л-О. С. 698.

¹³² Цит. за: Путро, О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : монографія : у 2 ч. / О. І. Путро ; М-во культури і туризму України, Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. Київ : ДАКККІМ, 2008. Ч. I. С. 58.

У другій половині XVIII століття, в період входження Гетьманщини до складу імперії, представники старшини прагнули здобути російські чини, отримати місце при дворі та досягти дворянського титулу. Павло Васильович Кочубей (1736/1737-1786), син полтавського полковника, одружився з Уляною Андріївною Безбородько. Її батьком був старший канцелярист, а згодом генеральний писар Андрій Якович Безбородько (з 1762 року – генеральний суддя). Шлюб виявився вигідним: навіть після смерті Уляни родинні зв'язки не розірвалися. Таким чином, гілка роду Кочубеїв потрапила до кола впливу братів Олександра та Іллі Безбородьків, які зробили вражаючу кар'єру при дворі Катерини II та її наступників.

Наприклад, Олександр Безбородько надав опіку своєму юному племіннику, Віктору Кочубею (1768–1836), подбавши про його освіту та кар'єрне зростання¹³³. Віктор зумів здобути високі посади, починаючи з капрала в Преображенському полку (1776) й досягнувши титулу графа імперії (4 квітня 1799), хоча згодом був звільнений (8 серпня 1799)¹³⁴. Дружиною Віктора Павловича Кочубея стала Марія Василівна Васильчикова, дочка дійсного камергера. Її посаг складав 4409 душ (1816), а сама вона мала титули статс-дамі та кавалерської дами ордена Святої Катерини 1-го ступеня¹³⁵. М. Васильчикова була онукою Кирила Розумовського, її матір'ю була донька К. Розумовського – Ганна. Таким чином, шляхи представників роду Кочубеїв і надалі визначалися їхніми зв'язками з впливовими покровителями, а саме з родинами Розумовських та Безбородьків.

Не лише завдяки своїм синам Василь Кочубей міг похвалитися міцними родинними зв'язками. Він мав ще п'ять доньок, для яких ретельно підібрав гідних чоловіків. Олена Василівна обвінчалася з Турковським (звідки він був родом та яку посаду обіймав, В. Модзалевський не уточнює), тоді як Марфа й Анастасія стали дружинами представників роду Лизогубів. Зокрема, Марфа вийшла заміж за Василя Семеновича Лизогуба. Той навчався

¹³³ Гаврилишина, Н. А. Рід Кочубеїв в історії Лівобережної Гетьманщини.... С. 178.

¹³⁴ Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 2 : Е-К. С. 537.

¹³⁵ Там само. С. 538.

в Київській Академії на «синтаксистичі» (1727 року), а згодом служив бунчуковим товаришем (1760 року). За ним було закріплено значне майно – 123 двори у 13 різних селах та сотнях¹³⁶. Анастасія ж Кочубей стала дружиною Якова Григоровича Лизогуба, який також носив звання бунчукового товариша¹³⁷.

Анна Василівна стала дружиною колезького радника Степана Васильовича Томари, що забезпечило роду контроль над значними земельними володіннями: селами Ковраї, Бубнівська слобода, Богушкова, Семенівка та хутором Чумацьким¹³⁸. Не менш вагомим був союз Уляни Василівни з генеральним осавулом Іваном Михайловичем Скоропадським, чії маєтності охоплювали Авдіївку, Локню, Казановичі, Локнисте, Гусавку, Горицю та низку хуторів, загальною кількістю 4280 душ¹³⁹. Отже, шляхом укладання шлюбів нащадків Василя Леонтійовича Кочубея вдалося не лише примножити статки в межах самого роду, але й сформувати міцні зв'язки всередині панівного прошарку на Лівобережжі України.

У XVIII столітті Кочубеї вважалися найвпливовішим родом Гетьманщини. Шлюби з Жученками, Апостолами, Ломиковськими, Скоропадськими, Чуйкевичами, Обідовськими, Забілами, Сулимами наблизили їх до влади. Пізніше – з Розумовськими, Безбородьками, Оболенськими, Демешками, Лизогубами, Турковськими – для імперського світу. Вибір родичів базувався на їхньому впливі, що забезпечувало кар'єру, майнові рішення та збереження в козацько-старшинській спільноті.

Таким чином, у XVIII столітті шлюб у середовищі козацької старшини відігравав вирішальну роль у соціальній консолідації, поєднуючи емоційні, родинні та матеріальні інтереси з правовими засадами Литовського статуту, який гарантував жінкам право вибору, та поступовим впровадженням норм російського законодавства. Значна увага приділялась ролі сім'ї та опікунів у

¹³⁶ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3 : Л-О. С. 106.

¹³⁷ Там само. С. 108.

¹³⁸ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 5, вип. 1. С. 65.

¹³⁹ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 4 : П-С. С. 666.

доборі партнерів, підготовці приданого й урегулюванні спорів, що підкреслювало спільну відповідальність та сприяло збереженню соціального статусу. Як демонструє приклад роду Кочубеїв, шлюбні союзи з впливовими родинами, такими як Апостоли, Розумовські та Безбородьки, створювали клієнтельно-патронатні зв'язки, які забезпечували кар'єрний ріст, збагачення та інтеграцію до імперської еліти. Як результат, сімейне життя ставало стратегічним елементом виживання і розвитку Гетьманщини.

3.2. Майнові та юридичні аспекти: віно, посаг, родинні конфлікти через спадщину

У XVIII столітті посаг і спадщина залишалися важливими складовими майнової стратегії козацької еліти. Батьки заздалегідь і ретельно готували посаг для своїх дочок, збираючи коштовності, одяг, дорогі тканини, срібний посуд і необхідні побутові речі. Такий підхід мав на меті забезпечити донькам гідне становище в новій сім'ї та водночас підкреслити високий статус їхнього роду. Процеси передачі майна в середовищі козацької старшини XVIII століття регулювалися поєднанням звичаєвого права, положень Литовських статутів, норм Магдебурзького права та московського законодавства.

Посаг знатних жінок Гетьманщини мав значну цінність. Серед головних складових посагу були срібло, коштовний посуд, гроші, прикраси та худоба. Ретельне описання посагу дружини свідчить про те, що шлюб розглядався як своєрідна майнова угода між подружжям. Детальніше зупинимося на темі українського приданого. Унікальною особливістю в цьому контексті була юридична конструкція, яка існувала виключно в межах українського звичаєвого права, – материзна. Материзною називали нерухомість, здебільшого земельний наділ, який включали до складу приданого. Важливо зазначити, що материзна не ставала частиною загальносімейного майна, не підлягала поділу між членами родини, а передавалася виключно по жіночій лінії. Таким чином, вона утворювала окрему правову категорію, пов'язану із правами жінок на майно. За

правилами звичаєвого права, у випадку смерті дружини без дітей чоловік зобов'язаний був повернути отримане разом із нею майно її батькам¹⁴⁰.

Литовські статuti передбачали можливість укладення шлюбного договору. У ньому визначався посаг нареченої, який давали батьки, а також віно, що забезпечував їй майбутній чоловік. Зазвичай розмір віна повинен був удвічі перевищувати розмір посагу.

Віно – грошова сума, яка забезпечувалась жінці антихретичним заставним правом на нерухомості чоловіка¹⁴¹.

Посаг і віно відрізняються своїм призначенням та характером. Посаг — це рухоме або нерухоме майно, яке дружина приносить до дому чоловіка чи отримує як допомогу для спільного життя у шлюбі. Віно, навпаки, є дарунком з боку чоловіка або його батьків, що передається під час одруження чи після нього. Віно зазвичай складається з нерухомого майна, яке призначається для забезпечення дружини після смерті чоловіка. Майно, визначене як віно, залишається у довічному користуванні дружини. Після її смерті це майно переходить у власність спадкоємців чоловіка, відповідно до первинного запису про передачу¹⁴².

Посаг дружини, а також майно, придбане на її ім'я під час шлюбу, вважалися її особистою власністю. Водночас для жителів Чернігівської та Полтавської губерній діяли певні винятки: хоча посаг офіційно належав дружині, він розглядався як спільна власність подружжя і використовувався ними разом¹⁴³.

Заручини, підготовка приданого та саме весілля, на яке запрошували всіх рідних і друзів, були одними з найважливіших подій у житті родини. Обов'язком опікунів також було забезпечення приданого, для чого необхідно було знайти потрібні кошти. Наприклад, у листі Єлизавети Пашкевич до Я. Сулими, який виконував роль опікуна, вона просила сприяти в отриманні

¹⁴⁰ Кривоший О.П. *Материзна...* С 41.

¹⁴¹ Там само. С. 90.

¹⁴² Кривоший О.П. *Материзна...* С 73.

¹⁴³ Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. С. 66.

грошей на посаг від київської дворянської опіки, ймовірно відповідальної за управління її майном. В іншому листі Єлизавета повідомляла Сулиму, що шляхетна опіка вимагала надати точну інформацію про майно, а також наполягала на поверненні купцям грошей, витрачених на придбання приданого для її дочки¹⁴⁴.

За сиротами повинні були піклуватися брати, забезпечуючи сестер посагом і материзною. Наприклад, генеральний хорунжий Михайло Ханенко у своєму заповіті залишив дружині та трьом неодруженим дочкам частину прибутків від своїх маєтків, поділивши основну власність між синами. Дочок було зобов'язано забезпечити посагом, який мав включати одяг, білизну, предмети жіночого вжитку, а також срібло, олово, мідь, коней тощо, як і двох інших дочок, які вже були одружені. Крім того, кожна дочка мала отримати при одруженні по 300 рублів і 450 осьмачок жита. У випадку смерті дружини, якщо дочок на той час ще не буде видано заміж, брати повинні були взяти на себе відповідальність за їхню долю та забезпечити їм шлюб, виконуючи волю батька. Окремою умовою заповіту було те, що майно повинно залишатися в межах родини. Якщо хтось багатиме продати або закласти спадок, це можна зробити лише рідному братові, а за його відсутності – сестрам чи їхнім нащадкам¹⁴⁵.

Посаг козацької еліти зазвичай включав цінності великої вартості. У переліку речей, які отримала Параскева, донька полковника Григорія Галагана, під час одруження зі Стефаном Лашкевичем, що був бунчуковим товаришем, першими зазначались вироби зі срібла. Друге місце займали коштовності: прикраси, інкрустовані рубінами, сапфірами, смарагдами та діамантами. Третій пункт відводився предметам гардеробу нареченої¹⁴⁶. Посаг також містив речі домашнього вжитку: різна постіль, серветки,

¹⁴⁴ Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. С. 86.

¹⁴⁵ Дзюба, О. Традиції родинної взаємопідтримки в козацько-старшинському соціумі (XVIII століття). С. 30.

¹⁴⁶ Бурак Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу. С. 200.

підсвічники, скрині тощо. Також карети, худобу, і врешті-решт, нерухомість і гроші.

Вінові записи, відповідно до традиції, включали не лише перелік посагу нареченої, але й зобов'язання нареченого. У них засвідчувалося, що третина його нерухомого майна закріплюється за майбутньою дружиною. Наприклад, Любов Кочубей отримала як віно землі в Полтавському полку¹⁴⁷. Що стосується вінового Параскевії Кочубей, то про нього подбали її мати та брат Федір, передавши їй млин на річці Сейм (на Озарицькій греблі) разом із двором і ґрунтами¹⁴⁸. Таке обов'язкове віно надавало жінці матеріальну незалежність від чоловіка за його життя та забезпечувало її у разі вдовуванні.

За фасадом пишних весіль і багатого посагу, що супроводжував доньок козацької еліти XVIII століття, ховалася напружена боротьба за майно, яка нерідко розколювала цілі родини. Родина Троцин яскравий тому приклад.

Троцини – козацько-старшинський, а пізніше дворянський рід, що бере свій початок від козака Василя, який у XVII столітті мешкав у містечку Переволочна Прилуцького полку та був власником млина¹⁴⁹. У Василя було двоє синів: Трохим і Степан (останній згадується в 1703 році). Назва роду походить від Трохима (Троць) Васильовича, сина Василя, який обіймав посаду сотника Сріблянського Прилуцького полку. Про подружжя Трохима Васильовича відомостей немає, однак задокументовано, що він мав двох синів – Антона (народжений приблизно в 1663–1665 роках) і Михайла, а також одну дочку, чиє ім'я залишилось невідомим.

За часів Гетьманщини впродовж досить довгого часу особи з роду Троцин були сріблянськими сотниками¹⁵⁰.

Антон, старший син Трохима Васильовича, зіграв важливу роль у житті свого батька, допомігши йому досягти значних успіхів. Спочатку Трохим

¹⁴⁷ Цит. за Гаврилишина, Н. А. Роль жінки в сімейній історії козацько-старшинського роду Кочубеїв... С. 19.

¹⁴⁸ Там само. С. 21.

¹⁴⁹ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 5. Вип. 2. С. 19.

¹⁵⁰ І. Ситий. З практики сотницького уряду. С. 12.

Васильович, будучи простим козаком, зміг вирізнитися завдяки прекрасному голосу Антона. Його сина запросили до Москви, де він став співцем у хорі царівни Софії Олексіївни¹⁵¹. Завдяки цьому, у 1688 році Трохим Васильович отримав посаду сотника в місті Срібному. Крім того, Антон також добився для батька дозволу на заселення слободою зруйнованого татарами села Охоньки.

Після повернення Антона Трохимовича до рідного краю після перебування в Москві, він розпочав службу у генеральній канцелярії, де працював протягом дев'яти років. Ця посада дозволила йому сприяти справам свого батька. У 1695 році Мазепа відправив до Москви турецьких полонених, доручивши супровід кільком полковникам. Антон Трохимович звернувся до гетьмана з проханням включити до цього супроводу і його батька, оскільки всі посланці мали отримати різні «вдячності» за цю місію. Задум Антона виправдався: за участь у цій подорожі його батько отримав від царя грамоту на володіння Охоньками¹⁵².

На Срібнянському уряді Трохим перебував до 1707 року, коли його було підвищено до посади полкового судді. Він залишався на цій посаді навіть під час зради гетьмана Мазепа. У той час, як більшість прихильників гетьмана перейшли на бік шведів, Трохим вирішив не приєднуватися до цієї справи. Незабаром після цих подій він покинув військову службу, імовірно, через вік. Коли Трохима Васильовича було призначено суддею, його синові стало значно легше отримати Срібнянський сотницький уряд від гетьманської канцелярії. Займаючи цю посаду, син Трохима здобув у полковника Носа зруйноване татарами поселення Карпилівка, що знаходиться біля річки Галки. Згодом він заснував там слободу. А після смерті батька до нього перейшли й Охоньки¹⁵³. Охоньки¹⁵⁴ й Карпилівка¹⁵⁵

¹⁵¹ Лазаревский А. М., Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Т. 2 . 1895. С. 10.

¹⁵² Там же. С. 12.

¹⁵³ Там же. С. 12.

¹⁵⁴ Охоньки на річці Утка були заселені на старому селищі в XVII ст. Трохимом Троциною. В ревізії 1740 р. Сказано, що грамота на Охоньки Троцині видана в 1696 р.: Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Полк Прилуцкий. 1893. С. 351. За свою службу Антон Троцина в 1718 р. Отримав гетьманський універсал на с. Охоньки з купленим млином-вешняком по три кола (два борошняні, а третій – ступний) і на

залишилися головними володіннями роду як за сина Антона Троцини, так і за Миколи Троцини.

Не зважаючи на свій поважний вік, Трохима Троцину було вислано до Петербурга через донос. Це сталося тоді, коли він, підписавши чолобитну про відданість цареві, невдовзі на виконання наказу гетьмана Івана Мазепи попрямував до запорожців із важливим посланням. У листі, надісланому Григорієм Волконським 29 лютого 1708 року з Сорочинців, зазначалося, що прилуцького суддю, котрий «був посланий зрадником Мазепою», «я направив партію, і того суддю та запорозького козака було схоплено»¹⁵⁶. Син Трохима, Антон Троцина, прагнучи зберегти родинні земельні володіння, звернувся у 1718 році до гетьмана Івана Скоропадського з проханням. У своєму проханні він звертався так: «Батько мій, через насильство та несправедне звинувачення з боку ненависних людей, був за указом заарештований і відправлений до Санкт-Петербурга... Я ж, падаючи до ніг вашої вельможності, прошу підтвердити за мною володіння селом Охоньки, яким мій батько користувався за монаршою грамотою та за універсалом вашої видатної вельможності»¹⁵⁷.

Варто підкреслити, що Антон Троцина користувався повагою не лише серед «своїх», але й мав вагомий авторитет у гетьмана Скоропадського. Це було зумовлено його освіченістю та мудрістю, через що його поради дуже цінували¹⁵⁸. Одним із яскравих прикладів його авторитету була ситуація за часів, коли Троцина входив до полкового уряду Гната Галагана. Тоді він відкрито виступив проти полковника. Галаган, прагнучи абсолютної підпорядкованості старшини, намагався позбавити її доступу до доходів, які

хутірець батьківський у с. Лісках; у 1721 р. Отримав гетьманський універсал на сіножаті Пологи. Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 5. Вип. 2. С. 20.

¹⁵⁵ С. Карпилівка, р. Галка, заснована близько 1710 р., на старому селищі, як зазначає у своєму заповіті Антон Троцина: «А Карпиловку, то ж пустое селище, у покойного Иоана Носа, полковника Прилуцкого, осадить позволения упросил, на что и универсал его полковничий у меня имеется». Після смерті Антона Троцини, Карпилівка перейшла до його спадкоємців. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Полк Прилуцкий. С. 353.

¹⁵⁶ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. КМ Академія. Київ. 2004. С. 245.

¹⁵⁷ Лазаревский А. М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Т. 2 . С. 11.

¹⁵⁸ Там же. С. 12.

були основним джерелом їхнього існування. Аналогічну тактику він застосовував і до сотень, підвищуючи «ралець» (хабар) та інші «датки» (податки або пожертвування), які сотенні ратуші мушили сплачувати полковнику. Хоча більшість сотників не наважувалася виступити проти, срібрянський сотник Антон Троцина виявив сміливість і звернувся до гетьмана зі скаргою на незаконні дії полковника. У відповідь гетьман видав універсали, що наказували Галагану задовольнити претензії мешканців Срібного. Та, на жаль, ці накази не мали належного ефекту¹⁵⁹. За свої протести Антон Троцина часто підлягав переслідуванням з боку полковника¹⁶⁰.

За даними 1737 року, у селах Олексинці й Охоньки за Антоном Троциною числилося 54 душі. Пізніше, у 1748 році, ця кількість зросла до 71 житлового двору, до яких також додавалися 3 господарства без двору¹⁶¹.

Стосовно шлюбних союзів: Антон Троцина мав два шлюби. Однак, відомі нам імена та по батькові його дружин – Ірина Романівна і Анна Андріївна. Проте, звідки вони походили, до яких родин належали, залишається невідомим¹⁶². Після того, як він овдовів після першого шлюбу, від якого залишилися син і кілька доньок, Антон Троцина віддався другому шлюбу (з жінкою «простого роду»), вже, ймовірно, будучи досить літнім чоловіком¹⁶³.

Антон Троцина, від свого першого шлюбу, мав одного сина, Миколу Антоновича Троцину (народженого близько 1708 року, який обіймав посаду Сріблянського сотника з 1739 по 1755 роки), а також трьох доньок: Феодосію Антонівну (народжена у 1695 році), Євдокію Антонівну (згадується станом на 1773 рік) та Уліту Антонівну (згадується станом на 1774 рік). Усе своє майно Антон Троцина заповів своїй другій дружині, Ганні Андріївні, разом з

¹⁵⁹ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 3. С. 38-39.

¹⁶⁰ Там же С. 322.

¹⁶¹ Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 5. Вип. 2. С. 20.

¹⁶² Там же.

¹⁶³ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 3. С. 323.

їхніми спільними дітьми¹⁶⁴. Після того, як батько одружився вдруге, старший син, Микола, через острах успадкування багатства, намагався захопити батьківські маєтки. Через такий вчинок, його було повністю позбавлено права на спадкування. Батько чітко вказав у заповіті, що все майно, залишене від його першої дружини, Ірини Романівни, буде поділене між усіма дітьми. У 1748 році Микола Антонович вдавався до дій, що перешкождали офіційному затвердженню батьківського заповіту¹⁶⁵.

Історія боротьби Миколи Троцини за повернення батьківського майна, яке перейшло до другої дружини його батька, тісно пов'язана з родиною Олексія Розумовського. Зокрема, у справі фігурували його дядько Денис Дем'янович Стрешенець та мати Наталія Дем'янівна. Стрешенець, як опікун удови Антона Троцини, активно висвітлював зловживання й жорсткий тиск, якого вона зазнала з боку Миколи. Йшлося про тортури, моральні й фізичні страждання, яких зазнала вдова разом із своєю родиною – матір'ю, сестрою та тіткою. Ситуація ускладнювалась тим, що вдова була вагітною і мала на утриманні ще малолітнього сина. Її тримали під охороною, морили голодом, а слуг покійного Антона Троцини допитували про можливе існування прихованого майна. Деяким обіцяли винагороду, якщо вони засвідчать, що діти вдови народжені не від Антона Троцини, прагнучи таким чином залишити її з дітьми без спадщини. Коли втручання Дениса Стрешенця не принесло бажаного результату, його сестра Наталія Розумовська призначила опікуном удови Івана Шнурка, майбутнього полкового писаря. Той зумів захистити вдову від подальших переслідувань. Водночас Микола Троцина поїхав до Глухова, де домігся нового рішення у свою користь. Більше того, він звернувся до Наталії Розумовської з проханням передати йому лист

¹⁶⁴ Двір в Срібному з городами, садами, бровар, воскобійню, млин під містом на р. Лисогорі, двір шинковий, город Корошинський з садами і 59ворищ є біля міського шинкового двору, гаї, с. Карпилівку з усіма ґрунтами, гаями, сіножатями, ставом, млином, луг, в якому пасіка та від якого дуга ріллі і сіножать, в якій пасіка, ріллю, гай Литвиновщину, млин-вешняк та ще одну ріллю, хутір Санчаровщину з ріллею, сіножаттю та худобою, березняк з млином-ступаком в с. Вершинці, другий млин на Лисогорі в с. Олексинці, третій млин Охоніївський, ґрунти біля с. Охоньок. О. Кривошея. Тестаменти як складова фамільних архівів. Запорізький історичний журнал. 2009. № XXVI. С. 83.

¹⁶⁵ Там само.

Стрешенця до старшини, який містив звинувачення на його адресу. Микола майже ігнорував умови заповіту свого батька, натомість вимагав передати у його володіння частину маєтку разом із малолітніми дітьми покійного. Проблему врешті-решт вирішили обставини: діти вдови померли, а вона сама отримала лише свою вдовину частку у пожиттєве користування відповідно до Литовського статуту. Проте навіть ця частина спадщини швидко перейшла до Миколи Троцини, оскільки він переконав суд у тому, що діти вдови народилися не в шлюбі¹⁶⁶.

М. А. Троцина обіймав посаду срібнянського сотника аж до 1755 року¹⁶⁷. Згідно з припущенням О. Лазаревського, він вийшов у відставку, ймовірно, через те, що чинив спротив Власу Климовичу Будлянському та його дружині Агафії Григорівні, яка походила з роду Розумовських – сестри гетьмана, у спробі заволодіти маєтками села Срібне. Вже у 1772 році він проживав у своєму маєтку в Охоньках¹⁶⁸.

У Миколи Антоновича було четверо дітей: троє синів і донька. Старшим був Фадей Миколайович, народжений приблизно у 1742 році. Далі йшов Яким Миколайович, який народився між 1743 та 1747 роками. Також у родині був син Григорій Миколайович і донька Варвара Миколаївна¹⁶⁹.

Слід детальніше розповісти про жінок з родини Антона Троцини та їхніх чоловіків. Євдокія Антонівна стала дружиною Михайла Павловича Мартоса, котрий обіймав посаду бунчукового товариша¹⁷⁰. За умовами заповіту Михайла Павловича Мартоса, його дружина, Євдокія Антонівна,

¹⁶⁶ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 3. С. 326-330.

¹⁶⁷ За ним у хут. Загайківському 42 і в с. Охоньках і Карпилівці 279 ч. С. Душ (1763 р.); мав у Карпилівці 150, Охоньках – 92, Загайках – 13, Юрківцях – 16, Никонові – 8, Олексинцях – 2 і Грицівці – 7 хат (1764); купив у компанійського сотника Степана Чеснока с. Юрківці, Сребрянської сотні, за 1800 руб.; купив у 1764 р. У нього ж с. Полонки, Прилуцької пол. Полонки, Прилуцької полкової сотні, і продав їх у 1765 р. Полковнику Ямбурзького полку Карлу Каменну Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 5. Вип. 2. С. 20.

¹⁶⁸ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Полк Прилуцкий. С. 330.

¹⁶⁹ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 5. Вип. 2. С. 21.

¹⁷⁰ За заповітом батька 1741 р. Одержав двір батьківський у Лохвиці з усією будовою і дворцем покійного свого брата Семена, хати і підварки в Перекопі (частина м. Лохвиці) і за Сулицею, на ринку Лохвицькому – комори шинкові, млин Великий у Скоробогатках, 200 карбованців «готових грошей», хутір за Пісками з усіма угіддями та «лан в Засулицькій руці»; за заповітом батька 1745 р. Одержав частину дворів у Брисях і Скоробогатках. Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3.: Л-О. С. 435.

разом із донькою успадкувала село Скоробогатки та хутір Стрижевщину¹⁷¹.. Уліта Антонівна Троцина вийшла заміж за Дмитра Мойсейовича Затиркевича, який також був бунчуковим товаришем. Він проживав у Блотниці, де у 1750 році належало 6 дворів, а у 1763 році – мешкав у власному дворі¹⁷².

Яким Миколайович Троцина, починаючи з 1768 року, служив вахмістром, а згодом отримав звання корнета¹⁷³. Він одружився з донькою бунчукового товариша, Анастасією Афанасьєвною Костенецькою, яка мала значне придане: чотири будинки в містечку Кролевець, двадцять один будинок у селі Фесівка та вісімнадцять – у селі Верьовка¹⁷⁴. У Якіма Миколайовича та Анастасії Афанасіївни було троє дітей: син Петро, народжений близько 1773 року, син Єлисей, народжений близько 1776 року, та донька Анастасія, народжена близько 1770 року. Старший син, Петро, був неодружений, займав незначну державну посаду і станом на 1799 рік мав чин колезького реєстратора¹⁷⁵.

Варвара, донька Миколи Троцини, стала дружиною Михайла Осиповича Гамалея, який перебував у відставці у чині секунд-майора¹⁷⁶.

Єлисей Якович Троцина досяг значних успіхів у військовій кар'єрі Російської імперії¹⁷⁷. Після відставки у 1802 році, отримавши звання колезького асесора, він згодом зайняв посаду судді в Полтаві, а також

¹⁷¹ За нею в с. Брисях ч. С. – 120, ж. с. – 118, хут. Семеновщина ч. С. – 20, ж. с. – 24, в с. Скоробогатках ч. С. – 133, ж. с. – 139, с. Песках ч. С. – 7, ж. с. – 3, хут. Стрижевщине ч. С. – 26, ж. с. – 25 душ (1782). Там же.

¹⁷² Мав у полковій Чернігівській сотні в с. Холявині млин на двох колах борошняних, вешняк на р. Стрижні (1742); в Білоуської сотні в с. Євтуховому Білоусі мав 3 хати, в с. Чорторійці 2 хати, в с. Холявині, Роїської сотні, 1 хата і Любецької сотні в с. Шуманах 1 хата (1760); за ним у 1764 р.: у Євтуховому Білоусі 2, с. Шуманах 4, с. Холявині 2 душі; володів Прилуцьким полком у Срібрянській сотні с. Блотниця, де він мешкав. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 2.: Е-И. С. 154.

¹⁷³ За ним у селах Охоньки, Ліски, Голостовщина, Переволочна, Карпилівка – до 1080 осіб чоловічої статі, а жіночої – 1071. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 5. Вип. 2. С. 21.

¹⁷⁴ Там же.

¹⁷⁵ За ним числилося у 1799 році 600 осіб ч. з 1790 р. займався письмовими справами Малоросійського Губернського Правління; з 1792 р. – канцелярист; з 1794 р. – губ. Реєстратор; губ. Вахмістр (1795). Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 5. Вип. 2. С. 22.

¹⁷⁶ У 1788 році за ним Лохвицького повіту в трьох селах і одній слобідці було вже 295 душ. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 1.: А-Д. С. 154.

¹⁷⁷ В 1795 році був вахмістром; з 1799 р. Був на службі Державній Юстиц-Колегії Лифляндських, Естляндських і Фінляндських справ; 6 вер. 1799 р. – у Комісаріатському штаті займав посаду писаря старшого унтер-офіцерського чину. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 5. Вип. 2. С. 22.

володів селом Карпилівка, що знаходиться у Прилуцькому повіті¹⁷⁸. Єлисей Якович був одружений двічі. Його другою дружиною стала Олена Дмитрівна Алексєєва, донька статського радника¹⁷⁹.

Анастасія Якимівна Троцина свою руку та серце віддала Леву Григоровичу Ограновичу, який служив на посаді секунд-майора. Батько Лева Григоровича, Григорій Михайлович Огранович, будучи колезьким асесором, володів у сукупності 754 душами чоловічої та жіночої статі, розосередженими по різних селах та хуторах¹⁸⁰.

Отже, можна стверджувати, що Троцини накопичували статки двома основними шляхами: або ж шляхом особистої діяльності та виконання службових обов'язків, або ж отримуючи їх у спадок. Нерідко значну вагу мала й материнська частка, як це трапилося, приміром, у випадку з Миколою Антоновичем. Хоча батько його цілковито позбавив права на основну спадщину, він все ж таки розподілив між своїми дітьми те, що належало матері. Конфлікт між Миколою Троциною та мачухою, яка не належала до старшинського кола, свідчить про те, що шлюб часто ставав важливим фактором в історії окремих родів і мав значення для функціонування регіональної спільноти загалом. Представники роду, як жінки, так і чоловіки, укладали шлюби переважно з представниками інших козацько-старшинських родів. Попри те що Троцини не займали ключових позицій серед козацької старшини, на відміну від таких родів, як Кочубеї, довгий час вони обіймали посаду срібнянських сотників. Зокрема, Антон Троцина користувався довірою гетьмана Скоропадського. Накопичені попередніми поколіннями земельні статки залишалися у власності роду і забезпечували йому стабільний статус в регіоні. Навіть після ліквідації Гетьманщини Троцини змогли зберегти своє місце середнього рівня в колишній гетьманській еліті.

¹⁷⁸ За ним у с. Карпилівці закріплювалося 1163 і в с. Охоньках 632 ч. С. Душі (1850) Так само.

¹⁷⁹ За поділом батька (1828 р.) отримала: с. Бакаївку, с. Томашівку, х. Яхновшину, с. Припутні, Вересоч і Дівичю, всього 350 ч. С. Душ; за нею в Бакаївці, Вересочі та х. Яхнівці обох статей 887 душ (1843). Так само.

¹⁸⁰ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3.: Н-О. С. 734.

Таким чином, майнові та юридичні механізми XVIII століття – посаг, віно та материзна – слугували не лише засобами матеріального забезпечення жінок козацької еліти, а й ключовими інструментами збереження та передачі родинного багатства в умовах синтезу українського звичаєвого права, Литовських статутів і московського законодавства. Материзна забезпечувала автономію нерухомості по жіночій лінії, тоді як віно, зазвичай удвічі перевищувало посаг і гарантувало вдові пожиттєве користування частиною майна чоловіка.

Приклад роду Троцин ілюструє, як накопичені предками маєтності (Охоньки, Карпилівка тощо) зберігалися в родині через покоління, однак водночас саме майнові передачі спричиняли гострі конфлікти — зокрема, між Миколою Антоновичем Троциною та його мачухою, що призвело до судових оскаржень заповіту, позбавлення спадщини та тривалої боротьби за землі. Загалом ці практики майнових відносин відігравали визначальну роль у підтримці економічної стабільності та соціальної ідентичності козацької старшини в перехідний період XVIII століття, хоча й не завжди запобігали внутрішньородинним суперечкам.

3.3. Вплив церковного законодавства на укладання та розірвання шлюбів

Упродовж значного періоду українська громада сприймала шлюбні домовленості, що базувалися на неписаних нормах, як звичайну комерційну угоду, яку вільно можна було укласти чи анулювати. Духовенству довелося докласти значних зусиль, аби навіяти парафіянам необхідність церковного обряду та унеможливити розірвання подружжя.

Звернімо увагу на питання, що стосується офіційного оформлення шлюбу. Який саме спосіб визнавався законним? В Україні, впродовж значного періоду після запровадження християнства, застосовувався архаїчний спосіб реєстрації шлюбу – так зване весілля, або гостина, яке супроводжувалося старовинними ритуалами. Цей звичай проіснував аж до часів Гетьманщини. Саме дата проведення шлюбної гостини (весілля)

трактувалася як момент укладення шлюбу, надаючи подружжю право на спільне життя.

Потроху вінчання у церкві набувало значної ваги як частина шлюбного союзу. Тривалий час освячення шлюбу в церкві не вважалося чимось надзвичайно важливим. Бувало й так, що обряд вінчання проводили ще до самого весілля (це нерідко траплялося в селах у період жнив), проте молоді все одно не розпочинали спільне життя, залишаючись у своїх родинах, аж доки не відгуляли весілля. На цей факт звернув увагу Синод у 1744 році, зафіксувавши, що «у Малій Росії після здійснення таїнства церковного шлюбу ті, хто розійшовся, за кілька років до урочистих, за їхнім звичаєм, шлюбних гулянь, мешкають окремо у своїх домівках»¹⁸¹. Синод наполягав на отриманні розписки, яка б зобов'язувала новостворене подружжя утримуватися від початку спільного життя одразу ж після здійснення церковного обряду. Ба більше, російська імператриця Єлизавета Петрівна, своєю постановою від 3 грудня 1744 року, запровадила заборону у всіх полках Гетьманщини на тривалі перерви, що розтягувалися на кілька років, між офіційним актом вінчання та фактичним початком подружнього життя слідом за весільною церемонією¹⁸².

Левицький зазначає, що у XVI, XVII, а то й на початку XVIII століття церковне вінчання не було аж таким критично важливим для легітимності шлюбу як у очах соціуму, так і з погляду держави. Хоча в переважній більшості випадків це таїнство й проводилося, воно переважно мало вагу релігійного, а не правового акту. Саме воно не скріплювало подружній союз, і пара, яка пройшла обряд вінчання, так само без особливих перешкод могла анулювати свій дошлюбний договір, або інтерцизу, як і ті, хто не був поєднаний церковним шлюбом, а лише «змовлені» чи «заручені». Зрештою, не вінчання давало початок реальному шлюбному життю, а саме весілля. Відгомін подібної системи зберігся й донині серед простолюду в Малоросії,

¹⁸¹ Остапенко Т. О. Сімейне право Лівобережної України. С. 173.

¹⁸² Там само.

де молодята, які вже обвінчалися, за усталеною традицією не мають права жити разом і вважатися чоловіком та дружиною, доки не відбудеться власне весілля: це слухний відголосок тих часів, коли "акт весельний" не був, як тепер, пустим ритуалом, а вважався юридично значущим документом¹⁸³.

Щодо юридичного аспекту одруження, О. Левицький зазначає: «А щоб цей договір набув законну силу, необхідно було дотримання відомих форм, потрібних для тодішніх законів і звичаїв. Закон вимагав, щоб договір був укладений відкрито, при свідках, оформлений законним документом і документ цей був вписаний в актові книги»¹⁸⁴.

Загалом, церемонія вінчання у церкві набула такого ж значення, як і весілля лише з середини XVIII ст., а саме з моменту указу Синоду 1744 р., і відіграла важливу роль на шляху до шлюбу. В Гетьманщині весілля і освячення шлюбу (вінчання) вже посідали одне й те саме місце по шкалі вагомості.

А також крім так званих законних шлюбів з церковним вінчанням, у Гетьманщині існував шлюб на «віру» – по суті, цивільний шлюб, в якому жінка була рівноправна з чоловіком¹⁸⁵.

Спільність віри між тими, хто надумав одружитися, теж вважалася обов'язковою умовою для законного шлюбу. Закони мали окремі параграфи, що стосувалися вінчання людей православної віри, окремо – тих, хто належав до інших християнських течій, і окремо – для союзів між нехристиянами. Законним держава визнавала винятково церковний шлюб – той, що укладався у церкві з дотриманням усіх обрядів, у присутності двох свідків. Лише там, де з об'єктивних причин вінчання було нездійсненне, допускався шлюб поза храмом. Ключовим підтвердженням подружнього зв'язку вважався запис у церковній (метричній) книзі. Вірянам неправославної сповідання, як і представникам інших конфесій, дозволялося узаконювати свій шлюб згідно з

¹⁸³ Левицький О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. С. 10.

¹⁸⁴ Там же. С. 7-8.

¹⁸⁵ Остапенко Т. О. Сімейне право Лівобережної. С. 174.

правилами власної церкви, і такі факти фіксувалися у відповідних, окремо від інших, метричних записах¹⁸⁶.

У «Требнику» Петра Могили 1646 року наголошувалося на тому, що до шлюбу допускаються лише ті, хто «вірує в єдиного Бога», а також на важливості навернення іновірців та відступників до православної віри. Поет і чернець Климентій також обстоював ідею укладання шлюбів між представниками однієї конфесії, аби запобігти конфліктам у родині, коли подружжя звинувачує одне одного в ересі та нечестивості. Згідно із Сенатським указом від 22 серпня 1783 року, православним чоловікам заборонялося брати шлюб із жінками римсько-католицького чи уніатського віросповідання, якщо вони перебували у ступенях спорідненості, не дозволених православною церквою. Щоб уникнути випадків союзу кровних родичів з різних конфесій, священнослужителі зобов'язувалися узгоджувати між собою відомості про відсутність близької кровної спорідненості між нареченими. Обряд вінчання осіб різних християнських конфесій здійснював священник тієї церкви, парафіянкою якої була наречена. Протягом XVIII століття за особливих обставин дозволялися шлюби з чоловіками інших християнських віросповідань, проте за умови підписання «сказок» – зобов'язань не змушувати дружин змінювати віру та виховувати народжених дітей у православ'ї¹⁸⁷.

При укладанні шлюбу неабияку роль відігравали родинні зв'язки та віросповідання молодят. Забороненими вважалися союзи не лише між кровними, а й між духовними родичами, а також особами, що поріднилися через шлюби інших членів родини (так звана «двухродна» чи «трьохродна» спорідненість).

Система, що визначала родинні зв'язки – одно-, дво- та троюрідні – та свояцтво, разом із лініями предків, нащадків та родичів по боковій лінії, які

¹⁸⁶ Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. С. 65.

¹⁸⁷ Бороденко О. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 205-206.

накладали заборони на укладення шлюбу, була доволі заплутаною. Нерідко самі ж наречені й наречена навіть не усвідомлювали, що існують такі перешкоди для їхнього обвінчання.

Тим часом, надзвичайно актуальним було питання унеможливлення союзів між особами, пов'язаними духовним спорідненням, зокрема між кумами. Нерідко такий зв'язок було скрутно встановити, бо під час охрещення однієї особи могло бути задіяно кілька пар хрещених батьків, причому відомості про деяких із них не завжди потрапляли до метричних записів, що унеможливлювало юридичне підтвердження їхнього духовного споріднення. Ще складнішим завданням було проконтролювати, чи не укладаються шлюби між дітьми цих пар хрещених батьків, що також суворо заборонялося і підлягало церковному покаранню¹⁸⁸.

Незважаючи на те, що церква намагалася вкорінити в масовій свідомості думку про шлюб як про священний, непорушний та нерозривний союз, правдива життєва практика демонструє, що ці настанови не закріпилися глибоко. Найяскравіше ця обставина проявилася у процесах розірвання подружжя. Вони свідчать про світський, а не сакральний погляд на інститут шлюбу. Характерним підтвердженням цього є зростання кількості цивільних шлюбів, які являли собою спільне життя чоловіка та жінки без освячення церквою, тобто без обряду вінчання. Значна частина вірян сприймала церковне узаконення шлюбу як звичайну формальність. Церковні правила регулювання сімейного життя розходилися з народними уявленнями про те, що має становити основу шлюбу та як має виглядати справедливе розлучення.

Розглядаймо шлюб як договір між подружжям, ігнорування ж церковного обряду вінчання було поширеним явищем серед козацької старшини, особливо у другій половині вісімнадцятого століття. Існують дані, що старший син гетьмана Кирила Розумовського, Олексій, вигнав свою офіційну дружину з дому, забравши у неї чотирьох нащадків, а сам почав

¹⁸⁸ Петренко І. Православна Церква і шлюбно-сімейні відносини у Російській імперії. С. 63.

проживати з селянкою Марією Соболевською. Від цього неофіційного союзу народилося десятеро дітей, які, власне, і продовжили династію Розумовських. Цей випадок демонструє, що навіть у колах заможного прошарку Гетьманщини можна було зустріти шлюби без церковного благословення. Однак, як видно з цієї ситуації, такі стосунки спричинялися радше не фінансовими труднощами, а обставинами, що унеможливлювали повторний вступ у законний шлюб. З огляду на це, О. Розумовський, так і не розірвавши попередній зв'язок, став співжителем із жінкою, що належала до нижчого соціального прошарку¹⁸⁹.

У Гетьманщині, після переходу української церкви під владу Москви, поступово почали впроваджувати російські церковні установлення. Центральна влада приділяла пильну увагу місцевим традиціям, особливо тим, що стосувалися шлюбних справ: «Саме тоді було остаточно знищено старий звичай «розлуки», що по суті являв собою шлюбне розірвання за спільною згодою подружжя»; також у той час зафіксували, що саме публічне відзначення події «весілля» за встановленою процедурою, а не церковне вінчання, ставало підставою для визнання справжнього подружнього союзу на теренах Малоросії¹⁹⁰.

А й справді, в звичаєвому праві Гетьманщини другої половини XVII – першої половини XVIII ст. не було заборони на розлучення, чого не можна сказати про закони Російської імперії. Порівняймо умови розірвання шлюбу з двох боків.

На Гетьманщині повноваження щодо офіційного припинення шлюбу належали до церковного судочинства. Саме ці інстанції займалися справами, що стосувалися легітимності подружжя та його розпаду, а також аспектами віровчення та етики. Проте, суперечки між колишнім подружжям щодо майна розглядалися вже у світських, місцевих судових органах. Коли справа доходила до розлучення, подружжя за наявності свідків та представника

¹⁸⁹ Лощихін О., Шевченко А. Невінчані шлюби православних мирян...С. 91.

¹⁹⁰ Петренко І. М. Питання шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст. на шпальтах часопису «Киевская старина». С. 158-159.

духовенства оформлювало так звані розлучні документи, де фіксувалися їхні взаємні права та покладені зобов'язання¹⁹¹.

Окрім того, шлюбний союз розривався у разі смерті одного із подружжя. Вдова або вдівець могли знову одружитися, але мушили витримати жалобний період – пів року після втрати дружини чи чоловіка. Таке правило слугувало виявом поваги до пам'яті померлого. Для тих, хто розлучився на Гетьманщині, також був встановлений шестимісячний строк, після якого вони могли укладати новий шлюб. Недотримання цього піврічного терміну в обох ситуаціях тягло за собою позбавлення вдови її посагу (віна), а вдівця – виділеного йому померлою дружиною рухомого чи нерухомого майна¹⁹².

У XVIII столітті в Російській імперії шлюбно-сімейні відносини перебували під юрисдикцією Православної Церкви, яка здійснювала повний контроль над укладенням та розірванням шлюбів. Оскільки Церква вкрай неохоче йшла на розлучення, таке рішення ухвалювали лише у виняткових обставинах. Найчастішою причиною припинення шлюбу було вдівство, зумовлене високим рівнем смертності в той період, проте існували й інші законні підстави для розірвання подружнього союзу.

У фондах Пирятинського духовного правління, що охоплюють період 1766–1800 років, наявні більш як сорок проваджень стосовно розірвання шлюбних союзів, що становить приблизно одну-дві на рік. З цього випливає висновок, що офіційне припинення подружніх стосунків не було буденною справою у той час. Проте, не варто ігнорувати того факту, що пари могли жити осібно, не задокументувавши цього юридично¹⁹³.

Отже, можемо дійти висновку, що звичаєве право, на якому ґрунтувалися закони Гетьманщини, було не таким суворим, не таким принциповим, на відміну від законів Російської імперії, а точніше

¹⁹¹ Остапенко Т. О. Сімейне право Лівобережної України (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.). С. 174.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Петренко І. Розлучення подружжя в системі шлюбно-сімейних відносин православного населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. С. 2.

Православної церкви. Але поступово звичаєве право відходить в минуле в міру посилення російського самодержавства та православної церкви в Україні. Шлюб, розлучення та інші сфери шлюбно-сімейних відносин посіли особливе місце в церковному житті.

У часи вісімнадцятого століття козацька верхівка Гетьманщини регулярно посилалася на засади православної традиції, аби легітимізувати ухвалені рішення, особливо стосовно подружніх союзів. Проте, як часто бувало, доктринальні положення церкви іноді вступали у конфлікт із реальними потребами знаті – збереженням маєтків, укріпленням родових альянсів та набуттям вищого соціального статусу. Дві конкретні ситуації, що стосувалися родів Горленків та Марковичів у період 1741–1744 років, а також подібний інцидент, зафіксований 1750 року, яскраво ілюструють, як саме застосовувалися постулати Кормчої книги, Требника архієпископа Петра Могили та Епитимійного Номоканону у питаннях духовного та біологічного споріднення¹⁹⁴.

Улітку 1741 року Катерина Томаровна Саковичева (в першому шлюбі – Маркович) зробила запит до місцевого прилуцького священника, отця Степана Карпенського, щодо благословення на союз її сина, Андрія Марковича, із Уляною, донькою бунчукового товариша Андрія Дмитровича Горленка. Разом із цим проханням вона надала папери, де детально описувалися родинні зв'язки. Згідно з цими записами, існувала духовна близькість: вона та один із Андріїв Горленків виступали кумами на хрещенні сина військового судді, Якова Горленка, хлопчика на ім'я Петро (цей народився 1709 року). За чинними настановами Кормчої книги та Номоканону (зокрема, правило 211), такий шлюб між тими, хто разом був кумами, або між їхнім потомством, був під заборонаю аж до сьомого-восьмого ступеня духовного споріднення.

17 вересня 1741 року Київська духовна консисторія надала умовний дозвіл: шлюб дозволявся, якщо хрещеним батьком був молодший Андрій

¹⁹⁴ Романова О. Боже неблагословіння чи вигідне одруження?... С. 373-375.

Андрійович, проте заборонявся (через 5-й ступінь спорідненості), якщо ним був старший Андрій Дмитрович. Після того, як родичі запевнили консисторію, що хрестив саме молодший Горленко, 30 вересня вони отримали архієрейське благословення. Вінчання провели одразу, проте традиційне весілля («акт весельний») відклали на пізніше. Така практика була типовою для України, де вінчання вважалося лише церковним обрядом, а повноцінний шлюб набував законності саме через весільний ритуал.

У липні місяці 1742 року, брат нареченої, який був ієродияконом, Митрофан Горленко, доніс до відома консисторії, що хрещення проводив власне батько, Андрій Дмитрович. Вже 5 червня 1742 року консисторія винесла заборону на здійснення шлюбу. Обидві родини були звинувачені у наданні неправдивих даних та зобов'язані негайно припинити спільне життя під загрозою позбавлення від «Божого й архієрейського благословення».

Горленки з Марковичами мали розбіжності з цього приводу. Вони наполягали на тому, що церковний шлюб уже укладено, Уляна була при надії, а скасування його могло спричинити громадський осуд. Зокрема, Андрій Маркович стверджував, що їхнє спільне життя розпочалося ще до того, як ця заборона набула чинності. Незважаючи на чергові заборони від консисторії та передачу питання на розгляд Синоду, 17 вересня 1744 року консисторія таки дала згоду на одруження. Аргументом стали випадок із греком Юрієм Ліканоровим та сумнівність положення 211 Номоканону (адже «цей пункт досить сумнівний»). Шлюб залишили чинним, але «не як взірець для інших». Згодом у цій сім'ї з'явилося кілька нащадків.

Схожа ситуація мала місце у 1750 році, коли син Андрія Дмитровича Горленка, Павло, одружився з Анною Солониною – його родичкою до сьомого ступеня споріднення. Пара поспішно обвінчалася вже 18 вересня, не дочекавшись обов'язкового трьохтижневого оголошення у храмі, до того ж, святкування відбулося під час Пилипівського посту. Сам Андрій Горленко згодом поінформував духовну консисторію про цей факт споріднення. Після вивчення відповідних норм, консисторія ухвалила рішення не анулювати

цей шлюб, спираючись на положення Кормчої книги, що дозволяло зберігати чинність вже укладених союзів. Молодим було призначено лише церковне покарання (єпитимію).

Обидві ситуації демонструють, що канонічне право (правила Кормчої, Требника й Уставу, які стосуються споріднення до сьомого-восьмого ступеня) формально слугувало підставою для регулювання шлюбів та потенційно могло спричинити їхнє анулювання. Проте козацька верхівка нерідко надавала неповних або хибних відомостей, поспішала з вінчанням та святкуванням, апелюючи до вже сформованої ситуації та суспільних традицій. За потреби, вони отримували схвалення від архієрея. Для них реальні сімейні мотиви (майнові питання, створення союзів) були важливішими за педантичне дотримання церковних настанов. Водночас, аристократія воліла мати церковне підтвердження, аби запобігти громадському осуду та «відсутності благословення».

Тож, канонічне право мало свій вплив на те, як шлюби укладали й розривали, проте воно не було єдиним визначальним фактором. Старшина ж брала його до своїх рук, налаштовуючи під те, що було їй справді потрібно.

Таким чином, у столітті XVIII церковне право займало значне місце, але не домінантне, у процесах укладання й анулювання шлюбів серед козацької верхівки Гетьманщини. Формально критерії щодо шлюбу, заборона союзів між родичами по крові чи через духовне споріднення, необхідність однакового віросповідання та обов'язкова процедура церковного обряду були врегульовані положеннями Кормчої книги, Требника Петра Могили та Єпитимійного Номоканону. Проте фактично, представники старшини нерідко ігнорували ці приписи або адаптували їх під власні потреби – сприяння збереженню маєтків, укріплення родинних альянсів та соціального статусу. Чудовим прикладом слугують судові справи родин Горленків та Марковичів у період 1741-1750 років. Хоча зростаючий тиск з боку російської церкви поступово витісняв усталене звичаєве право, воно залишалося досить впливовим у колах еліти протягом усього XVIII століття.

Таким чином, хоча канонічне право формувало шлюбні звичаї, воно не було єдиним їхнім детермінантом.

3.4. Шлюбні реєстри як показник соціокультурних трансформацій

Весільні посаги знатних панянок Гетьманщини у XVIII ст. були доволі суттєвими. Срібло, вишуканий посуд, гроші, ювелірні вироби та худоба складали значну частину цих приданих. Ретельний опис майна, яке наречена приносила в шлюб, дає підстави розглядати одруження як певну фінансову домовленість між чоловіком та дружиною.

Завдяки переліку майна чи приданому цілком можливо відслідкувати спосіб життя козацької еліти. Тож, ми спробуємо зіставити придане старшин найвищого рангу та придане старшини середнього рівня, узявши за приклад доньку прилуцького полковника Григорія Галагана, Параскеву Галаган, та доньок писаря Стародубського полку Григорія Скорупи – Марину і Параскеву. У суспільстві, де перебували згадані пані, простежувалися дві течії у побуті: одна – патріархально-народна, інша – аристократична, причому остання мала перевагу. Козацька старшина прагнула облаштувати своє існування на кшталт аристократичного, оточуючи себе розкішними предметами¹⁹⁵.

Срібні вироби, особливо ті, що стосувалися столового приладдя, завжди сприймалися як маркер заможності й достатку. Приміром, у приданому Параскеви Галаган було чимало срібного посуду – а саме 82 одиниці, що цікаво, він був позначений як «отческій»¹⁹⁶. Ця особливість підкреслювала родинні зв'язки та пам'ять предків, що набувало особливого сенсу в умовах асиміляції до імперського укладу, адже це візуально стверджувало шляхетність роду та його законне місце в імперській таблиці про ранги. Порівняймо з цим посаг Марини Скорупи, де срібного посуду налічувалося лише 49 одиниць¹⁹⁷, а її сестри, Параскеви Скорупи, – лише 39

¹⁹⁵ Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти... С. 198.

¹⁹⁶ [Лазаревский А.] Галагановский фамильный архив. *Киевская старина*. 1883. Т. VII, ноябрь. С. 464.

¹⁹⁷ Сулимовский архив. С. 218.

срібних речей¹⁹⁸. Хоча це й вказувало на певну забезпеченість родини, однак відмежовувало їх від представників вищих кіл козацької еліти. Для підсилення контрасту варто звернути увагу на скрині Меланії, доньки сотника Іваницької сотні Прилуцького полку Павла Міницького: срібного посуду там знаходилося лише 36 предметів, і до того ж, траплявся мідний посуд¹⁹⁹, що додатково свідчило про скромніше становище її родини у тогочасному суспільстві.

Фінансовий складник у приданому наречених був вельми суттєвим, адже його розмір давав уявлення про статки родини. Наприклад, у приданому Параскеви Галаган фігурує запис: «Червонцями 1000. Рублів 2000»²⁰⁰, що різко контрастує з сумою, виділеною Марині Скорупі: «Готівкою – чотириста рублів»²⁰¹. Сума ж у приданому сестри Параскеви становить 505 рублів та 80 копійок²⁰², і це навіть менше, ніж отримала Меланія Міницька – їй дісталось 700 рублів²⁰³.

Велике значення мали коштовності («клейноди» або «маніеле») – прикраси із золота, срібла, дорогоцінного каміння, що використовувалися як капіталовкладення, а також мали символічну цінність, засвідчуючи статус свого господаря і слугуючи сімейними реліквіями²⁰⁴. Так, Параскева Галаган мала у своєму посагу пару «коначків», тобто кулонів, один з яких був з 10-ма алмазами і одним рубіном, а інший був рубіновий з великим сапфіром, і одна така прикраса коштувала 1000 рублів. Перстнів Параскева мала аж 5 штук: всі вони були золоті і оснащені рубінами, сапфірами, але частіше алмазами. Перли також часто згадуються у посагах та заповітах XVIII ст. І посаг Параскеви не виключення. Перли вимірювалися в лотах і шнурках, тож

¹⁹⁸ Там само. С. 236.

¹⁹⁹ Список приданого. Киевская старина. 1901. Т. LXXIII. Кн. 3, июнь. С. 145.

²⁰⁰ [Лазаревский А.]. Галагановский фамильный архив. С. 466.

²⁰¹ Сулимовский архив. С. 218.

²⁰² Там само. С. 237.

²⁰³ Список приданого... С. 146.

²⁰⁴ Дзюба О. Інтер'єр та мода... С. 326.

Параскеві було надано великі перли – 12 лотів в 10 шнурках, і перли поменше – 7 лотів в 27 шнурках²⁰⁵.

У посагах доньок Г. Скорупи також були коштовності, але в кількості вони поступалися Параскеві Галаган. Марині було надано дві пари сережок: одні алмазні, інші – золоті з перлами. Перстнів було 4, прикрашені частіше з все діамантами. А також Марина мала 2 хреста: один рубіновий, інший – алмазний. Перлів великих було 8 і 4 шнурка, і стількиж шнурків перлів поменше, а дрібних перлин було 13 шнурків²⁰⁶. Її сестра Параскева мала всього один золотий перстень, оснащений рубінами і алмазами, і 2 пари золотих з алмазними вставками сережок. Перлин малося 8 шнурків, а великих перлин – 5 шнурків²⁰⁷. У посагу Меланії Міницької зовсім не згадується про коштовності, тож можемо виснувати, що Меланії взагалі не надали прикрас.

Ключовою ознакою, що вказувала на соціальний ранг жінки, був її гардероб. Як підкреслює Олена Дзюба: «Одяг слугує не лише практичній меті, він ще й віддзеркалює естетичні погляди та вподобання, що визначають переважаючий стиль певних історичних періодів...»²⁰⁸. Стосовно ж стилю Параскеви Галаган, то хоча вона мала вишуканий вигляд, її вбрання залишалося переважно традиційним. За своєю композицією та основним призначенням воно не надто відрізнялося від одягу верств, що стояли нижче у суспільній ієрархії, незважаючи на використання дорогих матеріалів. У її приданому нарахували аж десять кунтушів, пошитих із різноманітних якісних полотен – парчі, люстрину, гризету, у відтінках блакитному, червоному, білому, зеленому, жовтому, попелястому, прикрашених шовком. До того ж, там були сім «сподниць» із парчі та гризету, чотири корсети, три запаски, чотири хутра («шуби»), а також по дві шапки та чепців²⁰⁹.

²⁰⁵ [Лазаревский А.] Галагановский фамильный архив. С. 465.

²⁰⁶ Сулимовский архив. С. 218.

²⁰⁷ Там само. С. 237.

²⁰⁸ Дзюба О. Інтер'єр та мода... 12. С. 322.

²⁰⁹ [Лазаревский А.] Галагановский фамильный архив. С. 456, 466.

Проте вбрання Марини Скорупи мало певні відмінності від того, що носила Параскева Галаган. Кунтуші Марини (їх нарахували дванадцять), хоч і прикрашені були «золотою сіткою», пошиті були з менш дорогої матерії – штофу. П'ять запасних спідниць також пошили з цієї ж тканини, тоді як «спідниці» були зроблені з граніту, тобто густої шовкової матерії²¹⁰. Гардероб Параскеви Скорупи містив шість кунтушів, переважно з штофу, хоча траплялися й більш елегантні, наприклад, з глазету (тканини на шовковій основі). Із глазету Параскева мала також одну запаску (загалом їх було дві). Спідниць теж дві, але вони були виготовлені з грезету – менш якісної шовкової тканини (для подібних виробів), а для кожухів грезет вказував на вовняний матеріал²¹¹.

Вбрання Меланії Міницької не поступалося якістю. Вона мала сім кунтушів, пошитих так само зі штофу, до того ж були присутні вироби з вовни та адамашку (це могла бути бавовна, льон або шовк). Спідниць налічувалося п'ять, вони були зроблені з грезета, штофу, табіні та навіть одна ексклюзивна, «гольова», вишита золотими нитками. Запасок також було вдосталь – вісім, переважно зі штофу, але були й табінові, і з сутопарчі (щільна шовкова тканина)²¹².

Зусилля докладали й для прикрашення побуту. До приданого Параскеви Галаган, окрім посуду, входили предмети на кшталт двох срібних ліхтарів із підсвічниками. Окремо варто згадати ще одну річ, яка була надзвичайною рідкістю, бо дозволити собі її могли одиниці, – це була «карета міська нова»²¹³.

Марині Скорупі було надано було дві скрині, одну шкатулку, лахань мідний (таз для миття рук), а також карета²¹⁴. Її сестрі Параскеві надали всього дві скрині, а Меланії Міницькій – напівкарету, тарадайку, саней 2 штуки, скринь було 3, а також столик, дзеркал 2 штуки.

²¹⁰ Сулимовский архив. С. 219

²¹¹ Там само. С. 239.

²¹² Список приданого... С. 145, 146.

²¹³ [Лазаревский А.] Галагановский фамильный архив. С. 466

²¹⁴ Сулимовский архив. С. 220.

Таким чином, придане поважної пані, котра мала вище суспільне становище, як-от Параскева Григорівна Галаган, включало в себе речі добротні та коштовні, та все ж таки, траплялося, що воно трохи поступалося приданим старшинської верхівки «середньої ланки», зокрема, коли йдеться про обсяг предметів побуту – от приміром, у доньки сотника Меланьї Міницької їх було чимало, але в будь-якому разі, багатство та різноманітність добра у приданих дочок дружин полкової старшини середнього рангу помітно різнилися від тих, що мали жінки з полковницького роду.

Окремої уваги заслуговує порівняння весільних традицій, характерних для двох жінок з того самого соціального прошарку, але різних епох: Параскеви Григорівни Галаган, яка стала дружиною у 1768 році, коли Гетьманщина ще зберігала свою владу, та її племінниці Уляни Іванівни Галаган, шлюб якої відбувся у 1784 році, коли козацька старшина вже набула статусу імперського дворянства.

Розпочнімо із грошових коштів, виділених кожній окремо. Параскева, як нам відомо, мала тисячу червонців та дві тисячі рублів. Уляні ж дісталася цілих 6 000 рублів²¹⁵, що вже є свідченням певного соціального піднесення родини у тогочасному імперському устрої. Щодо срібного начиння, то Параскева мала 69 приборів. Знову ж таки, Уляна випереджає – її срібна колекція налічувала вісімдесят шість одиниць. Додатково до цього, у неї було ще 34 предмети столового приладдя звичайного типу, а також речі для побуту, як-от, наприклад, дзеркальце, дві мильниці, два тази для вмивання, та подібні предмети²¹⁶, чого, варто зазначити, не спостерігалося у приданому Параскеви.

Оскільки світ не стоїть на місці, мода також невпинно еволюціонує, слідом за розвитком суспільства та зміною його стилю. Таким чином, колишня старшина, отримавши дворянський ранг, прагнула наслідувати

²¹⁵ ІР НБУВ. Ф. II. Оп. 1. Спр. 26066. Спр. 26 058 – 26 069 Папери Івана Галагана родинного характеру. Реєстр вінований. Арк. 31.

²¹⁶ Там само.

дворянство, бажаючи одягатися так само, як європейська аристократія, що слугувала еталоном для російського дворянства у XVIII столітті. Наприклад, термін «кунтуш» зникає, поступаючись місцем «платтю», «сподниця» трансформується у «юбку», «шнурівка» замінюється «стрічкою», а «чепці» та «шапки» змінюються на «платки» та «капелюхи». Крім того, у приданому Уляни Галаган помітне включення таких предметів одягу, як «мантилья» (шовкова накидка) та панчохи; також у цей період увійшла в ужиток така тканина, як атлас²¹⁷.

Варто також звернути увагу на порцеляну. Л. Бех у своїй праці підкреслює, що аж до кінця вісімнадцятого століття фарфор «не був чимось значним у повсякденному житті української еліти»²¹⁸, розглядаючись як чужорідний елемент українського побуту. Його присутність у переліках посагу свідчить про зсув у пріоритетах. Наприклад, у посагу Уляни згадується лише один порцеляновий чайний сервіз, без зазначення виробника, із стандартним складом елементів (поряд із чайними чашками фігурують філіжанки для шоколаду) та навіть за однаковою вартістю (35 рублів), проте фарфор уже чітко фіксується як частина майна²¹⁹, тоді як у посагу Параскеви Галаган порцелянових виробів не було.

І наостанок, огляньмо прикраси обох панянок. Подібно до Параскеви, Уляна теж мала перли, які тут іменували «жемчугом», мала й обручки (4 шт.), а також три пари сережок, як і тітка. Проте, були й предмети, зафіксовані лише в приданому Уляни: зокрема, золотий годинник «с цепью сталною и патретиком на косте за стеклом», а також пара «пряжек с тразами башмачных»²²⁰.

Як бачимо, здобуття козацькою верхівкою дворянського статусу позначилося на культурі правлячої верстви, й подібні трансформації сприяли пристосуванню до нової функції у соціумі. А саме, динаміка у матеріальній

²¹⁷ ІР НБУВ. Ф. II. Оп. 1. Спр. 26066. Реєстр вінований. Арк. 31зв.

²¹⁸ Бех Л. В. Фарфор у побуті української еліти 18 ст.

²¹⁹ Будзар М. Від козацької старшини до імперського дворянства... С. 205.

²²⁰ ІР НБУВ. Ф. II. Оп. 1..Реєстр вінований. Арк. 32.

сфері, котра проявилася у вмісті приданого, яке видавали за своїх дочок представники козацької знаті в той період, коли вони ще зберігали свій попередній статус, та після того, як вони отримали вже російське дворянство, дає можливість простежити зміни у політичній організації суспільства.

Підсумовуючи все вище сказане, можемо стверджувати, що у XVIII столітті шлюбно-родинні відносини у козацько-старшинському середовищі відігравали вирішальну роль у соціальній консолідації, поєднуючи емоційні, родинні та матеріальні інтереси. Майнові та юридичні механізми – посаг, віно та материзна – слугували ключовими інструментами збереження та передачі родинного багатства. Церковне право займало значне місце, але не домінантне у процесах укладання шлюбів, оскільки представники старшини часто адаптували його під власні потреби зміцнення статусу та майнових альянсів. Здобуття козацькою верхівкою дворянського статусу позначилося на культурі правлячої верстви, викликавши динаміку у матеріальній сфері, зокрема у вмісті приданого. Загалом ці практики стали стратегічним елементом виживання і розвитку Гетьманщини в умовах імперської інтеграції.

РОЗДІЛ 4.

ОСОБЛИВОСТІ РОДИННОГО ЖИТТЯ ТА СТАТУС ЖІНКИ В НЬОМУ

4.1. Роль жінки в родині: обов'язки, права та обмеження

Аналіз сімейно-шлюбних відносин козацької старшини XVIII ст., зокрема розподілу побутових обов'язків, управління спільним майном та стратегій виховання дітей, засвідчує усталені традиції поваги до жінки та взаємопідтримки в межах родинних зв'язків. Особливої уваги заслуговує інституційна відповідальність батьків за забезпечення дочок належним посагом. Жінки володіли значною мірою автономії у шлюбі, а також мали право на підтримку родичів у разі розпаду подружжя. Майнові права та особиста гідність жінки були гарантовані правовими нормами Литовського статуту, що діяв на теренах Лівобережжя.

Державні та церковні інституції базувалися на православній патріархальній моделі подружніх стосунків. Згідно з тогочасним законодавством, подружжя було зобов'язане проживати спільно: у разі зміни чоловіком місця проживання чи роботи дружина була юридично підпорядкована обов'язку слідувати за ним. Правові норми визначали обов'язки чоловіка щодо надання дружині підтримки, забезпечення її всім необхідним, вияву турботи та дотримання злагоди. Своєю чергою, на дружину покладалися обов'язки щодо визнання чоловіка головою сім'ї, виявлення поваги та покори, а також ведення домашнього господарства.

Та проте, навіть одружившись, пані продовжувала мати певну фінансову самостійність: віно нареченої, а також будь-яка нерухомість, записана на її ім'я протягом подружнього життя, визнавалися виключно її власністю. Разом із тим, для людей, що проживали у Чернігівській та Полтавській губерніях, цей правовий акт мав деякі особливості: хоча придане

дружини і визнавалося її власністю, воно, по суті, знаходилося у спільному володінні та користуванні обох з подружжя²²¹.

Також слід підкреслити, що у 1753 році було офіційно прийнято закон, що розділяв майнові права та обов'язки між подружжям, а також скасував взаємну відповідальність за борги. Відповідно до цього законодавства, батько мусив фінансувати позашлюбних дітей та їхніх матерів, однак ці діти не отримували спадщини за законом, а лише якщо це було чітко вказано у заповіті.

Як уже згадувалося раніше, дружині належало по всій слухняно коритися чоловікові, і історично це було нормою. Цьому підтвердженням слугує усталена практика сімейного виховання, яка передбачала, що жінка спершу підкоряється своєму батькові, а згодом – чоловікові; крім того, у заповітах та актах дарування вона підтверджувала свою згоду підкоритися чоловікові, і саме цю покору чоловіки найчастіше вважали головною чеснотою своєї дружини. Про ступінь цієї влади яскраво свідчить хоча б те, що дружина не могла бачитися зі своїми родичами без відкритого дозволу чоловіка.

Коли йдеться про її функції як дружини та матері, представниця дворянства мала вагомі повноваження в управлінні домою. Проте, розпоряджатися маєтком вона могла лише тоді, коли чоловік був відсутній, і за умови наявності його письмової згоди. Як правило, якщо чоловік не делегував їй цих обов'язків, веденням справ займалися найняті особи та керуючі маєтком.

Гарним ілюстративним прикладом тут може виступити Олена Іванівна, дружина Григорія Андрійовича Полетики. У питаннях управління маєтком Г. Полетика цілком покладався на мудрість своєї дружини. Свій лист із Петербурга до управителя маєтку (написаний 6 лютого 1777 року), у якому він детально інструктував щодо нагляду за винокурнями та робітниками,

²²¹ Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні. С. 66

давав різноманітні настанови стосовно ведення господарства та вказував на недбалість прикажчика, котрому заборонялося ухвалювати рішення самотужки, він доповнив приміткою: управляючий мусить дати цей лист для прочитання дружині. Він довіряв дружині в таких критично важливих господарчих аспектах, як придбання земельних ділянок, висловлював похвалу за її вміле управління господарством та здатність приймати незалежні рішення. Дискусії подружжя щодо економічних питань засвідчують глибоку взаємоповагу між чоловіком та дружиною, партнерський дух, що лежав в основі їхніх родинних стосунків. Він часто надавав дружині право діяти на власний розсуд, самостійно вирішувати питання як збуту спиртних напоїв та рибної продукції, так і з будівельними роботами, впорядкуванням оселі та території, придбанням земель, водночас наголошуючи на необхідності пам'ятати не тільки про прибуток, а й про збереження честі, особливо у комерційних угодах, радячи залишати кращі сорти горілки для оптової торгівлі («аби не зганьбитися»). У своєму заповіті Г. Полетика залишив дружині право володіти та керувати як власним, так і його рухомим та нерухомим майном²²².

Проте, постає питання про самостійність жінки в добу Гетьманщини. Зразки жіночої незалежності у сфері родини та соціуму, на кшталт представництва у суді власних майнових та особистих прав, ведення судових справ у цивільних та економічних сімейних питаннях, скоріше сприймаються як окремі випадки, а не як загальноприйнята норма. Такими винятками ставали жінки, наділені твердим характером, котрі не лише нехтували пасивністю, притаманною жіноцтву, та не корилися чоловічим устоям, а й фактично займали домінуючі позиції у родині, дозволяючи своїм чоловікам відійти на другий план і зосередитися на ключових ролях у публічному житті. Проте, ці поодинокі факти про діяльних жінок, які, звісно, можна знайти у будь-якому суспільстві, не є достатньою ілюстрацією загального

²²² Дзюба, О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст.)...С. 110-114.

становища, і, що найважливіше, не здатні змінити усталені моделі масової поведінки.

Один з таких прикладів незалежності жінки є спогад Аркадія Васильовича Кочубея про його бабусю: «Інша, теж прекрасна і благородна, особистість була моя бабуся Марія Дем'янівна Кочубей, уроджена Оболонська. Вона теж була неймовірна по своєму розуму жінка, управляла сама всіма своїми маєтками і користувалась в нашому краї загальною повагою. До неї з повагою навідувалися Розумовський, Румянцев та ін. Бабуся дожила до глибокої старості та й померла в Ярославці у віці 92 роки»²²³.

Так само для правнука Катерини Юхимівни Галаган вона була «справжня малоросійська пані», тому що у поведінці таких жінок наступні покоління бачили приклад самостійної поведінки: «Жінка була повна енергії і надзвичайно своєрідною; Катерина Юхимівна користувалась загальною повагою; сусіди схилялися перед старенькою; не будучи зовсім жорстокою, вона була дуже суворою і свавільною щодо своїх рідних і навіть сусідів, так що її всі боялися»²²⁴.

Пані з вищих ешелонів українського суспільства у XVIII ст. брали активну участь у громадському та політичному житті, володіючи значними правами на успадкування майна. Церква ж вважала панування чоловіка над дружиною непорушним законом, що відповідав ієрархічності побудови станової держави. Але на практиці ж, справи, що стосувалися укладення шлюбу та розподілу влади у родині, нерідко врегульовувалися в обхід догмам церкви.

Зразком високого становища жінки в українському соціумі того періоду, слугує дружина гетьмана Івана Скоропадського – Анастасія Марківна. Хоча вона була молодшою за свого чоловіка на чверть століття, їй вдалося цілковито підкорити м'якосердого, поступливого гетьмана, а ще вона

²²³ Кочубей А. В. Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. С. 11.

²²⁴ 3[Галаган Г. П.] Род Галаганов. С. 11.

спромоглася суттєво впливати на хід політичних подій у першій третині XVIII століття. Через це у народі виникла приказка: «Іван носить плахту, а Настя – булаву». Обійнявши посаду гетьманши, Анастасія Марківна почала приймати знатних гостей як із Москви, так і з Петербурга, й доволі рішуче втручалася у державні справи. Коли їхній спільній доньці Уляні минуло тринадцять років, гетьманша почала активно займатися організацією її майбутнього одруження та приданого, звертаючись по допомогу навіть до дружини Петра I – Катерини. Подружжя щиро бажало видати доньку заміж за українця, однак Петро I наполягав на тому, аби їхнім зятем став хтось із російських чиновників. Офіційне весілля Уляни Скоропадської та сина фаворита царя – Петра Толстого відбулося у жовтні 1718 року в Глухові²²⁵.

Ще один приклад впливової жінки в козацькому середовищі – Любов Кочубей, в народі її називали Кочубеїха. Про неї сучасники згадували, як про вольову людину, яка мала великий вплив на свою родину²²⁶. Любов Кочубей, яка з дитинства жила в родині знатного полковника, напевно, хотіла займати почесне становище гетьманської дружини. Дехто вважає, що вона керувала своїм чоловіком, адже Мазепа не випадково писав Василю, що він «під пихтою ходить». Вона явно керувала чоловіком і розпалювала в ньому жагу до влади. Якщо це правда, то Л. Кочубей була жорстокою жінкою і не зупинилася перед тим, щоб зламати долю своєї дочки Мотрони, яка мала зносини з гетьманом Мазепою²²⁷. Та не всі вчинки Л. Кочубей були негативними. Свідчення одного з очевидців арешту генерального судді В. Кочубея підтверджують, що Любов Кочубей витримала тиск під час слідства. У 1708 році, коли її з невісткою взяли під варту, вона не зупинилася перед загрозою смерті, щоб захистити родину і чоловіка²²⁸.

Окрім того, повсякденні звички шляхетних дам із козацько-старшинських родів також демонстрували ті самі процеси інтеграції цього

²²⁵ Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини козацької еліти Гетьманщини XVIII ст. С. 17.

²²⁶ Гаврилишина, Н. А. Роль жінки в сімейній історії козацько-старшинського роду Кочубеїв... С. 18.

²²⁷ Там само.

²²⁸ Там само. С. 18-19.

прошарку до імперського дворянства, які точилися у другій половині XVIII століття. Дві різні моделі жіночої поведінки, де одна зберігала вірність традиціям козацького середовища у вбранні, мові та манерах, а інша запозичувала елементи стилю та поводження у російського дворянства, були представлені О. М. Маркевичем у його неопублікованому етюді «Малоросійське весілля». Він зіставляв панянок із родин Яковлевих-Чарниш та Іванових-Яворських, зауважуючи: «Хоча люди один на одного не схожі, але важко було б знайти двох жінок, які між собою були б настільки різні»²²⁹.

О. Маркевич згадував: «Пані Яковлева Чарниш увійшла в роль господині. Вона наполегливо дотримувалася малоросійських традицій, носила двокольорову спідницю гродету та оксамитово-зелений кунтуш. Крізь витончену сорочку на шиї проглядалася частина тонкої тканини, інша ж застібалася на запонку. На голові красувався кораблик, оздоблений парчею посередині, з чорними оксамитовими краями. Волосся було акуратно заправлено під цей головний убір. У своїй мові вона так само не вносила жодних змін, як і в усі інші аспекти свого життя»²³⁰.

Іванова-Яворська вчиняла цілковито інакше: «Пані Іванова, навпаки, мала значну схильність до спілкування та зав'язування стосунків з чоловіками, які належали до великоросійських панів. З яких міркувань це впливало, залишається нез'ясованим. Деякі особи, можливо, без належних підстав, висловлювали думку, що пані Іванова мала з цього певні переваги, і що такі зв'язки лише посилювали її амбіції. Однак, незалежно від мотивів, усі великоросійські дами виявляли до неї велику приязнь. Нерідко траплялося, що ті, хто знову приїжджав, вже були знайомі з нею завдяки своїм знайомим, котрі раніше відвідували Малоросію. Пані Іванова слугувала своєрідним посередником між малоросіянами і великоросіянами, як у мовному плані, так і стосовно одягу та інших звичаїв. Вона вже відмовилася від традиційного "кораблика" та "кунтуша", натомість надаючи перевагу чепчикам і сукням

²²⁹ Маркович А. М. Малороссийская свадьба. С. 22.

²³⁰ Там же.

німецького крою. Щодо вбрання, їй було легше переймати нове, аніж змінювати мову. Великоросійські пані з приязню кепкували з її специфічної вимови деяких слів...»²³¹.

Отже, одна з представниць жіноцтва, а саме громадянка Яковлева-Чарниш, ухвалила рішення залишити своє життя без жодних трансформацій, додержуючись звичаїв своєї батьківщини, що суттєво контрастує з пані Івановою-Яворською, котра зазнала впливу зросійщення.

Таким чином, оглянувши буденне подружнє існування дворянства, можна зробити висновок, що жінка користувалася значною повагою як у межах сім'ї, так і у світських колах, хоча не слід ігнорувати того факту, що така ситуація не була універсальною; проте, майнові права та гідність жінки були захищені чинними на Лівобережжі положеннями Литовського Статуту. Російська імперія, впроваджуючи модернізаційні зрушення, спричиняла трансформації у повсякденній культурі панів, що похитнуло не лише усталений порядок шлюбно-сімейних стосунків, але й вплинуло на манери окремих жінок, котрі прагнули відкинути своє «малоросійське» коріння і розпочати нове існування у статусі «великоросійської пані».

4.2. Роль родини у підтримці статусу козацької еліти

Основи родинних зв'язків серед козацької старшини формувалися навколо авторитету батька та близьких стосунків, що слугували міцним фундаментом для молодшого покоління. Козацька еліта не являла собою винятку з загальноприйнятої норми, характерної для інших соціальних прошарків, де панував патріархальний устрій у сім'ї. Зважаючи на те, що освічені та привілейовані особи – старшина – мусили доволі часто бути далеко від власного помешкання (через військові експедиції, перебування у столичних осередках Російської імперії чи управління далекими маєтками), вони активно підтримували контакт із родиною шляхом обміну листами. Вони ретельно випитували про сімейні справи, давали настанови та поради

²³¹ Там же.

своїм рідним, ділилися власними новинами, а також самі зверталися по роз'яснення до батьків, дружин чи близьких товаришів.

Протягом того часу, родина стала ключовим елементом для відновлення та підтримання високого суспільного, матеріального та політичного становища еліти Гетьманщини. Увесь цей процес відбувався на тлі постійного звуження автономії та посилення імперського нагляду. Завдяки обдуманим планам щодо одруження, зміцненню союзів між кланами та родинами, а також через процедури успадкування та формування світогляду наступних поколінь, козацька старшина ефективно компенсувала втрату своїх звичних інструментів управління. Це дозволяло їй зберігати провідні ролі у владних структурах, контролювати активи та утримувати свій вплив у громаді.

Кількісний склад старшини коливався від 450 осіб у роки Хмельниччини до 750 станом на 1751 рік²³². Будучи спільнотою закритого типу, досить сталою й такою, що міцно тримається за звичаї, старшина всіляко протидіяла потраплянню до своїх лав осіб ззовні або новоприбулих. Це, зрозуміло, призвело до утворення потужних родинних кланів, причому не тільки у сфері приватного життя, але й на найвищих військово-політичних та урядових щаблях. До настання XVIII століття, коли відбувалося призначення на старшинські пости, родинні зв'язки набули вирішального значення; остаточно утвердився пріоритет кумівства, протекціонізму та групового лобіювання. Цілком природно, що це спричинило поглиблення корупційних механізмів, розквіт закулісних ігор, неправомірного використання повноважень, формування антагоністичних угруповань, поширення беззаконня та суттєве збільшення кількості наклепів.

Характер козацької старшинської верхівки Гетьманщини у XVIII столітті, який мав яскраво виражений родинно-клановий відтінок,

²³² Заруба В.М. Козацька старшина Гетьманської України. ГО ТО "ЗОЛОТА ПАЛАНКА". URL: https://zolotapalanka.blogspot.com/2012/04/blog-post_3281.html

простежувався у значній зосередженості владних посад, маєтків та важелів впливу в руках невеликого кола визначених родин. У час міжгетьманства ключові адміністративні посади утримувала 15 родів (зокрема, це були представники Лизогубів, Забіл, Бороздн, Горленків, Лисенків, Турковських, Безбородьків, Мануйловичів, Якубовичів, Валькевичів, Скоропадських, Марковичів, Ханенків, Галецьких, Оболонських)²³³. Ці ж родини не зупинялися на контролі лише одного полку: вони або паралельно, або ж послідовно займати керівні крісла в кількох полках, формуючи потужне мережеве сплетіння впливу, яке охоплювало різні територіальні одиниці. Загалом, із 297 родин, що мали вагу у попередній епосі, свої позиції зберегли 220²³⁴, а у період від 1764 до 1782 року з 553 наявних старшинських вакансій (генеральських, полкових та сотеньких) припали лише на 383 родини²³⁵. Це свідчить про те, що родинно-кланова складова гарантувала певним династіям фактичну монополію на владу, навіть на тлі посилення зовнішнього імперського нагляду.

Створення отаких родинних династій бере свій початок ще у другій половині XVII ст. й торувало собі шлях крізь наступне століття. Ми бачимо випадки окремих родів, які з роду в рід збирали владу та великі маєтки. До прикладу, прізвище Апостолів веде свій початок від козака реєстрового на ім'я Апостол (рік 1649). Вже у XVII столітті Павло Єфремович Апостол здобув посади полковника гадяцького та миргородського, а його сини, Данило та Петро, тримали пости полковників – миргородського та лубенського відповідно; його онук, Павло Данилович, також був полковником миргородським²³⁶.

Схожим чином розвивався і рід Гамаліїв. Його започаткували реєстрові козаки, брати Васько та Михайло Гамалії. Михайло доволі швидко досягнув рангу черкаського полковника (у 1662 році), а його потомки – Григорій

²³³ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. С. 317.

²³⁴ Там само. С. 326.

²³⁵ Там само. С. 339.

²³⁶ Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини. С. 6-7.

Михайлович, Андрій Михайлович, Михайло Андрійович, Антон Андрійович – обіймали важливі військові та адміністративні посади, як-от сотники, генеральні осавули, бунчужні або ж полковники. Протягом усього XVIII століття члени цього роду стабільно залишалися у складі як генеральної, так і полкової старшини²³⁷.

Схожий розвиток подій простежується у шляхетських родинах Горленків, Забіл та Лизогубів. Лазар Горленко був полковником прилуцьким (протягом 1659–1687 років), а його син Дмитро також обіймав посаду прилуцького полковника та наказного гетьмана (з 1692 по 1708 рік). Представники цього роду у XVIII столітті поповнювали лави вищих військових чинів – генеральної старшини та бунчукових товаришів²³⁸. Родина Забіл бере свій початок від реєстрових козаків братів Петра та Костянтина; Петро Забіла дослужився до чину генерального судді та обозного, а його нащадки (сини та онуки) обіймали урядницькі позиції від сотенного рівня до полковничого та генерального²³⁹. Шляхетний рід Лизогубів (Іван та Яків Лизогуби) вже у XVII столітті володів високими урядами, включаючи полковницькі посади в Каневі, Умані, Чернігові, а також чин генерального осавула; їхні потомки надалі слугували у генеральній та полковій старшині протягом XVIII століття²⁴⁰.

Отже, цей родинно-клановий устрій козацької верхівки сприяв тому, що влада й матеріальні блага зосереджувалися серед небагатьох впливових родів. Саме завдяки цим родинним зв'язкам старшина змогла утримати свій суспільний, матеріальний та політичний ранг крізь все XVIII століття, нівелюючи втрату Гетьманщиною самоврядування.

У добу Гетьманщини XVIII століття, серед козацької старшини, одруження мало значення, яке виходило далеко за межі особистого життя;

²³⁷ Там само. С. 8.

²³⁸ Там само.

²³⁹ Там само. С. 8-9.

²⁴⁰ Там само. С. 9.

воно слугувало провідним інструментом для закріплення соціального становища, утворення союзів між родинами та підтримання впливу у суспільстві. Завдяки продуманій шлюбній політиці – чи то у межах різних полків, чи то між визначними родовими угрупованнями, чи то шляхом внутрішньокланових зв'язків – ця верхівка будувала розгалужені мережі. Такі зв'язки гарантували їм доступ до високих посад, володінь та політичного захисту, особливо коли зростав тиск з боку імперської влади.

За гетьмана Івана Скоропадського, звичайна практика "контрольованих" одружень збереглася, причому у 1730-х роках влада царя навіть заохочувала союзи між українцями та росіянами, аби пришвидшити інтеграцію місцевої знаті до імперської структури. Якщо раніше шлюби нащадків старшини перебували під наглядом гетьманів і мали виразну антипольську та антиросійську спрямованість, то за Скоропадського ця традиція тривала вже радше за звичкою, тоді як у 30-ті роки царська адміністрація активно просувала політику зростання кількості українсько-російських подружніх зв'язків²⁴¹.

Одним із найяскравіших випадків коаліцій між різними кланами та полковими угрупованнями слугує родина гетьмана Скоропадського. Його племінник, Іван Васильович Скоропадський, двічі був одружений: першим шлюбом він зв'язав себе з донькою впливового товариша Івана Забіли. Цей союз міцно приєднав Скоропадських до роду Забіл, а отже, через них – до гадяцького полковника Григорія Граб'янки та значкового товариша Чернігівського полку Самійла Судієнка²⁴². Водночас племінниця гетьмана, Настасія Василівна Скоропадська, взяла шлюб із Федором Васильовичем Кочубеєм. Це споріднило Скоропадських із донькою генерального судді Марфою Каневською Оболонською, а також із Турковським, бунчуковим товаришем Лизогубом та переяславським полковником Степаном

²⁴¹ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. С. 275.

²⁴² Там само. С. 279.

Томарою²⁴³. Можемо дійти висновку, що одна подібна шлюбна угода давала можливість отримати вплив одразу в керівних колах кількох полків.

Схожий підхід впроваджували й інші значні роди. Племінник гетьмана, Тиміш Павлович Скоропадський, узяв шлюб із Ганною Федорівною Сулимою, донькою бунчукового товариша. Це споріднення через Сулимів дало змогу Скоропадським породичатися з майбутнім березанським сотником Василем Думитрашком Райчею, а також із бунчуковим товаришем Яремою Корсуном, військовим товаришем Яковом Білецьким-Носенком та іркліївським отаманом Федором Джулаєм²⁴⁴. Подібні союзи гарантували не лише посилення політичних позицій, але й фінансову міцність завдяки приданим коштам та спільному управлінню землями.

Сімейні угоди слугували засобом для укріплення посад у певних військових підрозділах. Приміром, одруження сестри Гапона, Марини, з Іваном Сохацьким, обозним Лубенського полку, посилило вплив цієї родини саме в Лубенському полку²⁴⁵. Федір Сулима видав свою доньку Марію за сина гетьмана Семена Івановича, що дало Сулимі змогу закріпити свої позиції та забезпечити стабільність не лише на теренах Переяславщини, а й у широкому просторі Гетьманщини²⁴⁶.

Отже, шлюб у XVIII ст. був дієвим інструментом, завдяки якому обмежене коло родин (Скоропадські, Забіли, Лизогуби, Сулими, Кочубеї, Гуляницькі, Золотаренки) утримувало контроль над урядами та маєтностями, створюючи міжполкові та міжкланові мережі солідарності.

У XVIII ст. козацька старшина Гетьманщини впроваджувала власні майнові схеми, головною метою яких було убезпечення, згуртування та передача своїх володінь наступникам. Це давало змогу еліті зберігати своє становище, навіть коли на неї чинився тиск з боку імперської влади.

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ Там само.

²⁴⁵ Там само. С. 220.

²⁴⁶ Там само. С. 237.

Ключовим правовим механізмом, що слугував для впорядкування розподілу нерухомості та рухомого майна, а також запобігав подрібненню земельних активів та гарантував фінансову стійкість роду, були заповіти (тестаменти).

За даними реєстру І. Кривошеї, до нашого часу збереглося 159 тестаментів козацької старшини XVIII ст., з них 51 – жіночий. Це свідчить про активне використання заповітів як жінками, так і чоловіками для фіксації майнових стратегій²⁴⁷.

Жіночі тестаменти є надзвичайно важливими, адже саме в них простежуються стратегії збереження так званої «бабизни» та «материзни» – тобто майна, яке жінка принесла до шлюбу й яке вона прагнула залишити під власним керуванням. В українському звичаї жінці нерідко належало, відповідно до волі її чоловіка, ділити успадковане між синами й доньками. Однак навіть у ситуації, коли чоловік сам розпоряджався своїм майном, жінка у заможній родині завжди володіла окремою часткою власності (бабизною, материзною, тим, що перейшло від її батьків).

Гарним зразком слугує духовний заповіт пані Євдокії Ханевської, мешканки Батурина, датований 1716 роком. Ця жінка, спільно зі своїм сином, розпоряджалася доволі відчутним обсягом рухомого добра (срібні вироби, коштовності, зброя), чітко визначивши, що увесь срібний посуд та коштовності мають бути розділені порівну між невісткою та її нащадками (онуками). При цьому майно, яке раніше належало першій невістці, мало повністю перейти у власність старшого онука, Василя. Подібна міра гарантувала, що активи залишаться в межах головного родинного стовбура²⁴⁸.

Схожий підхід виявляла ще Параска Заруцька (у 1734 році), котра рухомі статки виділила лише для своєї розлученої доньки Євфимії, заповівши їй «біле плаття та сукна, кілька скринь та усе рухоме майно, худобу й інше

²⁴⁷ Кривошея І. І., Кривошея І. І. Реєстр тестаментів козацької старшини XVIII ст. С. 153.

²⁴⁸ Кривошея І. Повсякдення козацької старшини в жіночих тестаментях XVIII ст. С. 14.

начиння». Усе інше майно вона передавала через свого небожа П. Валкевича, з метою уникнення роздроблення загальних статків²⁴⁹.

Детальний заповіт Олени Ярмолківни, датований 1747 роком, висвітлює сувору тактику збереження родової власності: бабуся вирішила виключити зі спадщини своїх онуків, Василя та Миколу Владзимерських. Причина полягала у діях їхнього батька, який не лише переробив та зносив жіночі вбрання (зокрема, кунтуші та пояси) доньки заповідачки, але й систематично знущався з неї та бив аж до її кончини. Усе майно, що належало Олені (материзна), було цілком передане її онуці Параскевії Часник та правнукам Демидовським, таким чином, забезпечивши незмінне перебування материзни у жіночому роду²⁵⁰.

Чоловічі тестаменти також фіксували майнові стратегії. Ті, хто залишав заповіт, ретельно прописували, як має бути розподілене майно, зокрема млини, садиби та поголів'я худоби, з метою запобігання можливим суперечкам між особами, що успадковують.

Отже, тестаменти були не просто актами останньої волі, а дієвим механізмом родинної майнової політики. Через них старшина закріплювала контроль над маєтностями в межах клану, захищала «бабизну/материзну», забезпечувала економічну основу статусу для нащадків і запобігала розпорошенню ресурсів.

Перехід статусу козацької старшини до наступних поколінь здійснювався насамперед унаслідок родинного виховання та свідомого формування дітей. Саме сім'я слугувала ключовим осередком, де у спадкоємців закладалися потрібні вміння, знання, світоглядні орієнтири та суспільні контакти, аби вони могли далі провадити діяльність у колі старшини.

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Там само. С. 16.

У колах старшини турботливі батьки пильно стежили за життєвою дорогою своїх нащадків, надаючи вичерпні настанови стосовно етикету, здобуття знань та виконання обов'язків. Часте листування між батьком і синами були звичним явищем, містивши настанови щодо належної поведінки при дворі, мистецтва взаємодії з вищими чинами, необхідності остерігатися «юнацьких помилок» та як достойно готуватися до майбутніх посад. Як було підкреслено раніше, батьківський авторитет слугував незмінним фундаментом для виховання у родині.

Навчання охоплювало як здобуття знань у родинному колі, так і формальну освітню систему. Представники старшини схилилися до того, аби їхніх нащадків спершу навчали у стінах Києво-Могилянської академії, а вже потім – у російських чи навіть закордонних освітніх установах. У приватних листах нерідко простежувалися розпорядження стосовно того, які дисципліни обирати, як слідкувати за успіхами та забезпечувати матеріально. Старшина прагнула, аби діти отримали не лише здобутки розуму, а й той самий «культурний капітал», що слугував ключем до утримання їхніх позицій серед привілейованих верств.

Власне, успадкування у владних структурах значною мірою обумовлювалося вихованням у родині. У період з 1734 по 1764 рік переважна кількість генеральських та полкових посад належала особам із певного кола родів, де передача посад відбувалася по батьківській лінії або через родинні зв'язки. Як правило, нащадки продовжували справу своїх батьків, обіймаючи ті самі чи подібні посади, що стало можливим завдяки вже налагодженим контактам та набутим умінням.

Так, наприклад, родини Апостолів, Гамаліїв, Горленків, Забіл та Лизогубів, якраз показують, що статус передавався по спадковості: сини тих, хто був у реєстрах козаків або належав до дрібної старшини ще у XVII столітті, вже у XVIII столітті займали високі генеральні та полкові посади. Нащадки цих самих родів потрапляли до складу генеральної старшини,

ставали полковниками, бунчуковими товаришами, і це відбувалося саме завдяки тому, як їх виховували вдома та завдяки їхнім родинним зв'язкам і протекції²⁵¹.

Отже, соціалізація дітей у старшинських родинах була свідомо спрямована на відтворення елітного статусу. Через постійне батьківське наставництво, системну освіту та використання родинних мереж молоде покоління отримувало не лише знання, а й практичні навички управління, дипломатії та військової справи.

Підсумовуючи все вище сказане, можемо дійти висновку, що у XVIII ст. родина стала для козацької верхівки Гетьманщини інструментом утримування їхнього соціального статусу. Через налагоджені сімейні стосунки, ретельно сплановані шлюбні альянси, успадкування майна та формування наступного покоління, цей прошарок еліти мав змогу забезпечити своїм нащадкам посадові місця, земельні володіння та важелі впливу. Це дозволяло їм не втрачати ані влади, ані матеріальних статків, навіть у період, коли Гетьманщина втрачала самостійність, а імперського контроль посилювався. Як наслідок, інститут родини став тим фундаментом, який дозволив козацькій старшині протягом усього XVIII ст. зберегти своє соціальне становище, фінансову забезпеченість та дієвий вплив на громадське життя.

4.3. Девіантна поведінка, її соціальне осудження та шляхи вирішення (розлучення, перелюб, двоєженство)

Раніше вже було наголошено, що розірвання шлюбу згідно із законодавством Російської імперії у другій половині XVIII століття допускалося лише за певних обставин, оскільки церковне вчення суворо забороняло розривати подружні узи. Проте, відповідно до правових норм Гетьманщини, а саме звичаєвого права, яке базувалося на загальному

²⁵¹ Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини. С. 6-9.

сприйнятті шлюбу як добровільної угоди, подружжя мало право не лише укладати шлюб, але й розривати його тоді, коли обоє того бажали.

Отже, для легалізації такого розлучення не вимагалось якихось надмірних зусиль: збиралися родичі, уважно зважували ситуацію, і якщо ставало зрозуміло, що рішення про розрив прийнято не імпульсивно чи раптово, а зважено, обачно, за повною згодою та дозволом обох сторін, тоді вже домовлялися про те, як надалі облаштувати виховання дітей (якщо такі були), як розділити майно, і врешті-решт, подружжя офіційно складало та обмінювалося так званими «розпустними листами»; після цього обидва поставали перед владою (світською чи церковною), подавали їм ці листи, підтверджуючи свої наміри словесно, влада заносила ці документи до своїх протоколів, і, власне, на цьому справа вважалася закритою²⁵².

Отже, уявлення про розлучення шлюбу того часу було таким: по-перше, вирішальною та обов'язковою вимогою вважалася спільна воля та згода обох сторін шлюбу; без згоди дружини чоловік, а без згоди чоловіка дружина, жодним чином не могли офіційно розірвати шлюб; навіть якщо чоловіка захоплювали в полон турки чи татари, або він безвісти зникав, дружина мусила чекати його повернення чи отримання листа: «волний заміж її іти». По-друге, та ж сама їхня взаємна воля і згода вважалася ключовим моментом, що, власне, і спричиняв сам факт розриву шлюбних уз: постаючи перед владою, подружжя не благало про розлучення, а лише декларувало, що вони добровільно, «з доброго розмислу» звільняють одне одного від шлюбних зобов'язань, а урядовець лише фіксував відповідні заяви та листи, засвідчуючи їх нотаріально та заносючи до своїх протоколів. Крім найвищих духовних і світських посадовців (єпископів, старост), такі заяви приймали: у містах – войтівські, б'урмістерські та інші посадові особи магістратів і ратушів, а у селах – пани дідичі (від своїх підданців), державці, посесори, протопопи та місцеві парафіяльні священики²⁵³.

²⁵² Орленко Л. Шлюбна розлука... С. 11.

²⁵³ Так само. С. 12.

Увесь вищевикладений перебіг подій не просто суперечив усталеним церковним нормам, але й ішов врозріз із чинним державним законодавством (зокрема, Статутом), адже останній чітко визначав, що усі питання щодо розірвання шлюбу мали бути вирішені виключно церковною владою. Від моменту затвердження Синоду та впровадження реформи духовного відомства на засадах Духовного Регламенту, практика довільних розлучень була припинена. Це, у свою чергу, спричинило значні загострення у сімейних справах серед козацької старшини, яка здавна звикла розпоряджатися правом вільного розторгнення шлюбу на власний розсуд²⁵⁴.

Щодо розривання шлюбу згідно з правовими нормами Російської імперії, варто зосередитися на умовах, за яких це ставало можливим. Зацікавлені особи зверталися до церковної влади (духовного правління) для отримання дозволу на розлучення, що давало змогу офіційно вступити у новий союз. Значна частина цих звернень мотивувалася тривалою відсутністю або втечею одного з нез'ясованих обставин. Нерідко траплялися ситуації, коли люди реєстрували новий шлюб, не оформивши розірвання попереднього. Серед останніх були як ті, хто свідомо практикував багатоженство (багатошлюбність), так і ті, хто внаслідок тривалого неповернення партнера вважав себе законною вдовою чи вдівцем. Ще однією причиною для анулювання шлюбних домовленостей була виявлена наявність родинних зв'язків (кровної спорідненості) між супутниками життя. Зазвичай, такі справи ініціювалися парафіяльними священнослужителями, які й виявляли відповідні факти. Крім того, вагомою підставою для розривання сімейних стосунків слугувало доведена подружня невірність (перелюб) з боку дружини або чоловіка. Також розірвання шлюбу вимагали у випадках захворювання та нездатності чоловіка виконувати свої сімейні (подружні) обов'язки²⁵⁵.

²⁵⁴ Так само. С. 13-14.

²⁵⁵ Остапенко Т. О. Сімейне право Лівобережної України. С. 174.

Розглянемо як приклад шлюб Катерини Юхимівни Галаган з Іваном Григоровичем Галаганом. Цей союз, укладений з огляду на статусно-політичні та майнові інтереси, суттєво зміцнив позиції родини Галаганів у соціальній ієрархії, зважаючи на походження Катерини Юхимівни з впливового роду (донька київського полковника та племінниця Кирила Розумовського). Проте, попри стратегічні переваги, шлюб виявився нетривким. Через десять років спільного життя подружжя роз'їхалося, проте офіційного розлучення оформлено не було. Через такий правовий статус Іван Григорович іронізував: «Загубив я себе цим браком, зістався на все життя моє раком, тобто ані звір, ані птиця, ані жонатий, ані дівиця...»²⁵⁶. Григорій Іванович Галаган, син подружжя, який перебував у напружених стосунках із матір'ю, згодом описував цей розрив так: «У самому ще ранньому дитинстві моєму мати моя залишила батька мого, дім й дітей, взявши з собою тоді ж усе принесене нею віно...»²⁵⁷. Відтак Катерина Галаган тривалий час зберігала статус «безмужньої жінки» при живому чоловікові, що було нетиповим для тогочасних соціальних норм.

Вельми драматичними обернулися події навколо одруження Віри Чорби, доньки Катерини Галаган, з її чоловіком, майором Федором Чорбою. Незважаючи на чотирнадцять років спільного життя та наявність спільної дитини, чоловік наважився звинуватити дружину у подружній невірності. До всього іншого, Федір змусив власних кріпаків давати свідчення проти Віри (хоча їхні слова не мали юридичної сили), і врешті-решт йому вдалося добитися у Катеринославській духовній консисторії у 1793 році рішення про розірвання шлюбу. При цьому на Віру наклали семирічну єпитимію та заборону на повторний шлюб, а Федору дозволили одружитися вдруге. Очорнена клепами чоловіка, Віра Чорба знайшла притулок у родичів – у своєї тітки, княгині Софії Хованської у Москві, та у двоюрідного діда, графа Кирила Розумовського в Батурині. Лише у червні 1803 року Вірі Іванівні

²⁵⁶ ІР НБУВ. Ф. І: Літературні матеріали. Оп. 1. Спр. 1043: Галаган І. Г. Щоденник закордонних подорожей 1781 та 1785/1786 рр. Арк. 51.

²⁵⁷ Цит. за: Будзар М. М. «Друга стаття»... С. 22.

вдалося відновити свою честь і домогтися скасування цього ганебного розлучення. Однак Федір Чорба протягом 1804–1805 років намагався оскаржити рішення Синоду та довести свою правоту у шлюбній справі у Сенаті – адже він прагнув легалізувати статки, набуті саме у першому шлюбі²⁵⁸.

Один із прикладів подружньої невірності – це історія Івана Миклашевського, сина полковника зі Стародуба, та його дружини. За сприянням у розірванні шлюбу він звертався до Феофана Прокоповича, вказуючи на зраду своєї благовірної як причину. Миклашевський три роки був у поході на Гілянщині, і за цей час його дружина завела стосунки з одним зі своїх слуг, від якого встигла народити двох нащадків. Теща забрала свою доньку разом із дітьми до себе, а Іван Миклашевський звернувся до архієрея в Чернігові з проханням анулювати його шлюб через прелюбодіяння. Проте Іродіон Жураковський не виніс жодного вердикту, і Миклашевський звернувся вже до Синоду, шукаючи підтримки у Ф. Прокоповича. Ф. Прокопович порадив Іродіону Жураковському: «якщо виявиться дружина винною в тому, що на неї кажуть, а чоловік вибачити їй цього не захоче, то вчинити б їм повне розлучення, тобто невинній стороні чоловіковій дозволити взяти собі другу»²⁵⁹.

Поговоримо детальніше про двоєженство. Багатошлюбність була доволі звичною річчю. Нерідко траплялося, що дружини роками перебували окремо від своїх чоловіків. Фактичне проживання у різних місцях, що, по суті, суперечило чинному законодавству, призводило до того, що подружжя не мало ніякої інформації одне про одного²⁶⁰.

Згідно з канонами церкви, покинута особа мала право укладати новий шлюб через п'ять років після втечі другої половини подружжя. Цей термін

²⁵⁸ Будзар М. М. «Друга стаття»... 25.

²⁵⁹ Дзюба, О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. С. 142.

²⁶⁰ Петренко І. Двоєженство... С. 16.

вважали достатнім для того, що ймовірність повернення зниклої половини подружжя буде мінімальною²⁶¹.

Згідно з нормами звичаєвого права, багатошлюбність каралося надзвичайно суворо. Так, у документі «Права, по яких судиться малоросійський народ» 1743 року за такий вчинок (укладення нового шлюбу після залишення попереднього чоловіка чи дружини) передбачалася смертна кара. Проте, ближче до фіналу XVIII століття, винних, керуючись церковними настановами, карали семирічною єпитимією. Проте, на рівні реальної практики, траплялося, що цю спокуту замінювали фізичним покаранням. Причина полягала у тому, що селяни, зайняті важкою, некваліфікованою працею, не мали змоги відбувати довгий церковний піст, що вимагало відриву від ведення господарства. Чоловікам призначали биття батогами, тоді як жінок, зважаючи на їхню фізичну слабкість, били шпідрутенами. Додатково, осіб, які мали двох подружніх партнерів (двоємужниць чи двоєженців), повертали до їхнього першого офіційного чоловіка чи дружини, за умови, що покинута особа не вчинила жодних проступків і не заперечувала проти відновлення спільного життя²⁶².

Розгляд справ щодо анулювання шлюбу, зареєстрованого за наявності живого законного чоловіка чи дружини, ініціювався або за зверненням одного із подружньої пари, або з ініціативи духовної влади. Отже, причиною для започаткування провадження могли слугувати заяви від потерпілої (покинутої) сторони, відомості від парафіяльного духовенства, у межах юрисдикції якого виявилось осіб, що перебувають у повторному шлюбі, а також подання від органів церковного управління²⁶³.

У категорію «двоєженців» потрапляли чоловіки, які одружилися, вважаючи, що перша дружина померла, або ті, що втекли від дружин, приховали свій шлюб і створили іншу сім'ю.

²⁶¹ Так само.

²⁶² Так само.

²⁶³ Так само.

Таким чином, можна констатувати, що серед мешканців Гетьманщини в другій половині XVIII століття розлучення були доволі частим явищем, хоча й не знаходили підтримки з боку Православної Церкви Російської імперії. До головних підстав для офіційного припинення шлюбних уз зараховували такі обставини: тривала відсутність чи самовільне зникнення однієї половини подружжя без видимих причин, доведені випадки невірності (перелюбу), наявність хвороб чи неможливості у когось із пари виконувати свої подружні обов'язки, укладення повторного шлюбу одним із партнерів за наявності ще чинного першого (що включало двоєженство, яке, варто підкреслити, підлягало юридичному покаранню), а також виявлення близької спорідненості між подружжям, серед іншого.

Отже, особливості родинного життя та статус жінки в ньому в середовищі козацької старшини XVIII ст. характеризувалися значною повагою до жінки як у межах сім'ї, так і у світських колах, а її майнові права та гідність були захищені положеннями Литовського Статуту. Водночас родина стала для козацької верхівки Гетьманщини головним інструментом утримування соціального статусу через шлюбні альянси, успадкування майна та формування наступного покоління. Незважаючи на трансформації під впливом імперської культури, розлучення були доволі частим явищем у другій половині XVIII століття, хоча й не підтримувалися православною церквою. Інститут родини залишався фундаментом збереження влади, статків та впливу еліти в умовах втрати автономії Гетьманщини.

ВИСНОВКИ

1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження дали змогу системно підійти до теми. Було залучено широке коло наукових праць (О. Лазаревського, З. Когута, В. Кривошеї, В. Панашенко, І. Петренко, О. Дзюби та ін.), а також ключові джерела – «Малоросійський родословник» В. Модзалевського, родинні архіви Галаганів і Сулимів, вінові реєстри, тестаменти, церковні метричні книги та епістолярну спадщину. Застосування історико-генеалогічного, просопографічного, порівняльного та структурно-функціонального методів дозволило розглядати шлюбно-родинні практики не як сукупність приватних подій, а як цілісний соціальний інститут.
2. Грунтовне окреслення історичного контексту дозволило розкрити трансформацію козацької старшини з автономної еліти на привілейований стан імперського дворянства. Інкorporація супроводжувалася зміцненням земельної власності, запровадженням кріпацтва та поширенням імперських норм, що суттєво впливало на родинне життя, стимулюючи шлюбні стратегії як інструмент збереження статусу.
3. З'ясовано, що шлюб виступав як соціальна дія в козацько-старшинському середовищі і виконував насамперед консолідуючу та статусно-відтворювальну функції. Вибір партнера визначався не лише особистими почуттями, а й роллю сім'ї та клієнтельно-патрональними зв'язками. Шлюбні союзи укладалися переважно в межах свого кола або з представниками імперської еліти (російськими дворянами, іноземними офіцерами), що дозволяло зміцнювати політичний вплив, отримувати посади та розширювати земельні володіння. Клієнтельні мережі родин Кочубеїв, Галаганів, Розумовських і Безбородьків є яскравим підтвердженням цього механізму.
4. Детально проаналізовано питання майна та юридичні тонкощі шлюбно-сімейних стосунків (такі як віно, посаг, материнське майно, спадкування). Вони були ключовими для еліт у питанні збереження та передачі своєї економічної сили. Вивчення документів про віно, заповітів та судочинства

демонструє, що українські правові засади, укорінені у звичаєвому праві та Литовському статуті, тривалий час функціонували паралельно з імперськими законами. Це співіснування давало жінкам певний ступінь фінансової незалежності і допомагало уникнути надмірного роздроблення родових маєтностей. Незважаючи на це, суперечки щодо власності залишалися буденністю і часто доходили до судового розгляду.

5. Відзначено, що канонічне право мало значний вплив на узаконення та розривання подружніх союзів, офіційно обумовлюючи потребу в церковному обряді, встановлюючи заборони щодо родинних зв'язків та ускладнюючи розлучення. Попри це, у повсякденному житті погляди на шлюб як на добровільну домовленість зберігали свою силу, що спричиняло явища «шлюбів на віру», тривале життя окремо та судові процеси. Духовенство нерідко мусило підлаштовувати свої норми під обставини, притаманні вищим верствам суспільства.

6. Розглянуто визначальну роль родини у підтримці та відтворенні соціального статусу козацької еліти. Через шлюбні альянси, контроль за спадщиною, виховання дітей у дусі службової кар'єри та збереження культурних традицій інститут родини забезпечував консолідацію еліти навіть після ліквідації Гетьманщини. Приклади родин Кочубеїв (які досягли найвищих імперських посад), Галаганів (успішна стратегія балансування між козацьким і імперським середовищем) та Білецьких-Носенків (збереження середнього дворянського статусу) ілюструють різноманітність адаптаційних моделей.

7. Висвітлено девіантні форми поведінки такі, як перелюб, двоєженство, фактичні розлучення. Відзначено, що вони існували, незважаючи на засудження з боку церкви, і зазвичай врегульовувалися завдяки компромісним заходам, як-от покладання епитимій, судових домовленостей чи неофіційного роздільного проживання. Значне поширення цих явищ у вищих верствах суспільства вказує на конфлікт між траїційними практиками та імперськими нормами.

8. Доведено, що шлюбно-родинні практики в козацько-старшинському середовищі XVIII ст. функціонували як ефективний соціальний інститут. Він сприяв пристосуванню української еліти до умов імперського панування, утриманню своїх фінансових ресурсів, соціального статусу та певної культурної самобутності. Цей інститут став одним із головних чинників, завдяки якому нащадки козацької старшини трансформувалися в українське дворянство XIX століття, зберігши важливі етнонаціональні риси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні

Інститут рукопису Національної бібліотеки України

імені В. І. Вернадського

Фонд 1 Літературні матеріали

1. Опис 1. Справа 294. Матеріали для біографії Павла Павловича Білецького-Носенка. 79 арк.

2. Спр. 1043. Галаган І. Г. Щоденник закордонних подорожей 1781 та 1785/1786 рр. Арк. 51.

Фонд 2 Історичні матеріали

3. Опис 1. Справи 26 058 – 26 069. Папери Івана Галагана родинного характеру. Справа. 26067. Реєстр вінований. Арк. 31–36.

Друковані

4. [Галаган Г. П.] Род Галаганов. *25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве* / под ред. А. И. Степовича. Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 1–23.

5. Кочубей А. В. Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873. Санкт-Петербург : Тип. Братьев Пантелеевых, 1890. 314 с.

6. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив. *Киевская старина*. 1883. Т. VII, ноябрь. С. 464–466.

7. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления : [в 3 т.]. Киев : Тип. К. Н. Милевского, 1888 - 1893. Т. 3 : [Полк Прилуцкий] .1893. XIV, 426, XV с.

8. Лазаревский А. М., Очерки, заметки и документы по истории Малороссии : [в 5 т.]. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892 - 1899. Т. 2 . 1895. 146 с.

9. Маркович А. М. Малороссийская свадьба. Неоконченная повесть из жизни малорусской старшины половины XVIII века. *Киевская старина*. 1897. Март. Приложение. С. 1–16; Апрель. С. 17–22.
10. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник: Т. 1. Киев : Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1908. 519 с.
11. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник : Т. 2. Київ : Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1910. 720 с.
12. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник : Т. 3. Київ : Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1910. 824 с.
13. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник : Т. 4. Київ : Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1914. 832 с.
14. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / ред. Томазов В. В. ; упоряд. Шурляков С. В. Укр. генеал. т-во; НАН України; Ін-т рукоп. НБУ ім. В.І.Верн.; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушев.; Ін-т історії України. Київ: 1996. Т. 5. Вип. 1. 96 + I-II с.
15. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. / ред. Боряк ; упоряд. Томазов В.В. Укр. генеал. т-во ; НАН України ; Ін-т рукоп. НБУ ім. В.І.Верн. ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушев. ; Ін-т історії України; Г.В. Київ: 1998. Т. 5. Вип. 2. 96 с.
16. Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей XVII–XVIII в., Киев, 1884. 316 с.

ЛІТЕРАТУРА

17. Бех Л. В. Фарфор у побуті української еліти 18 ст. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/5183/1/doclad_bekh.pdf.
18. Бороденко О. А. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 622 с.
19. Будзар М. Від козацької старшини до імперського дворянства: люди і речі в контексті соціокультурних трансформацій (на матеріалі

- «Галаганівського архіву». *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету; серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 37. С. 203–208.
20. Будзар М. М. «Друга стаття»: біографічний світ жінок із роду Галагані. *Українська біографістика*. 2020. Вип. 20. С. 19–40.
21. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу. *Соціум*. 2003. Вип. 2. С. 197–206.
22. Гаврилишина Н. Маєтності роду Кочубеїв (II половина XVII – 60-ті рр. XVIII ст.): формування, господарство, географія. *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 149-157.
23. Гаврилишина, Н. А. Рід Кочубеїв в історії Лівобережної Гетьманщини (середина XVII– кінець XVIII ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 2014. 254 с.
24. Гаврилишина, Н. А. Роль жінки в сімейній історії козацько-старшинського роду Кочубеїв (II половина XVII–XVIII ст.). *Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського: наукові записки*. Серія: історія. 2021. Вип. 38. С. 17-25.
25. Дзюба О. Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст. *Соціум*. 2015. Вип. 11–12. С. 317–329.
26. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2012. 347 с.
27. Дзюба, О. Традиції родинної взаємодтримки в козацько-старшинському соціумі (XVIII століття). *Народна творчість та етнологія*. 2021. № 4 (392). С. 28–35.
28. Заруба В. М. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ : Ліра, 2011. 932 с.

29. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини: 1760–1830. Київ: ЦДІУ ім. Петра Яцика, 1996. 317 с.
30. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Київ : Стилос, 2002. 396 с.
31. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 353 с.
32. Кривошея І. Повсякдення козацької старшини в жіночих тестах XVIII ст. *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 4 (19). С. 9–18.
33. Кривошея І. І., Кривошея І. І. Реєстр testamentів козацької старшини XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 151–174.
34. Кривошея О. Testamenti як складова фамільних архівів. *Запорізький історичний журнал*. 2009. № XXVI. С. 81–91.
35. Кривоший О. П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X – перша половина XVII ст.). Запоріжжя : «Поліграф», 2001. 96 с.
36. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. *Киевская старина*. 1900. №1. С. 1-15.
37. Ліпак Г. М. Вплив литовських статутів на шлюбно-сімейне законодавство російської імперії. *Європейські перспективи*. 2013. № 10. С. 31-35.
38. Лошихін О., Шевченко А. Невінчані шлюби православних мирян Гетьманщини у XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2022. № 6. С.86-97.
39. Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. *Україна*. 1914. №4. С. 11-24.
40. Остапенко Т. О. Сімейне право Лівобережної України (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 170 – 178.

41. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та приборчники. КМ Академія. Київ. 2004. 602 с.
42. Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 221 с.
43. Петренко І. Двоєженство у Гетьманщині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2021. №4. С. 14-21.
44. Петренко І. Православна церква і шлюбно-сімейні відносини у Російській імперії (на прикладі Південної України останньої чверті XVIII ст.). *Емінак*, 2008. С. 60-67.
45. Петренко І. М. Розлучення подружжя в системі шлюбно-сімейних відносин православного населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2008. Т. 16. С. 105-109.
46. Петренко І. М. Шлюб і сім'я в повсякденній культурі дворян Російської імперії XVIII ст. *Гілея*. 2009. Вип. 29. С. 35-44.
47. Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини в православній повсякденній культурі Росії XVIII ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2011. 36 с.
48. Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини козацької еліти Гетьманщини XVIII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Історія. 2008. Вип. 14. С. 15–20.
49. Путро, О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : монографія : у 2 ч. / О. І. Путро ; М-во культури і туризму України, Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. Київ : ДАКККиМ, 2008. Ч. 1. 239 с.
50. Романова О. Боже неблагословіння чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст. *Соціум*. 2010. № 9. С. 373–391.

51. Салагуб Л. Політичні кулуарні інтриги довкола Гетьманщини у 1709-1764рр.: погляд вітчизняних істориків. *Емінак*. 2019. № 4. С. 188–196.
52. Ситий І. З практики сотницького уряду. *Сіверянський літопис*. 2009. № 1. С. 11–19.
53. Скрипченко Н. А. Клан Кочубеїв (друга половина XVII – кінець XVIII ст.): формування та діяльність. *Гілея: науковий вісник*. Київ: ВІР УАН. 2013. Вип. 71. С. 36-40.
54. Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. *Демографічні проблеми та тенденції*. 2011. № 2. С. 62-72.
55. Список приданого. *Киевская старина*. 1901. Т. LXXIII. Кн. 3, июнь. С. 145-147.
56. Шевченко Н. В. Гендерна модель українського суспільства епохи середньовіччя та ранньомодерного часу (до питання про типологію). *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Історичні науки. 2008. Т. 88. Вип. 75. С. 18-25.